R 74

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 599 b

Title: Nyaya

5996

Incomplete

C

A book on Nyāya : Title

: Author

: Editor

: Year, Vols.

: Publisher

5996 Begins & Ends abruptly : Remarks

[illegible]पदस्येत्यर्थः॥ अव्यभिचारीति। अनुगतेत्यर्थः॥ ननु यथानुपूर्व्या ननियामिकात दाजरराजे सा
दाविशेषापत्तिरित्यत आह तदर्थेति विशेषपदं सर्वत्र संबध्यते प्रकृते च तं विना मितदर्थज्ञापकत्वम
हत्तिन तदपेक्षेति भावः॥ अत एवेति। यत एव वैवेदर्थज्ञापकज्ञानं प्रयोजकमित्यर्थः॥ नन्विति। तथा च
वाक्यत्वावच्छिन्नतद्विशेषवेदत्वाभावः इत्यर्थः॥ विशिष्टेति। विशिष्टार्थानुभावकशब्दत्वमित्यर्थः॥
ननु लिप्यनुमितमपि कदाचिदुच्चार्यत एवेत्यरुचेराह किंचेति। उच्चारणात्पूर्वमिव वाक्यस्य तत्पूर्वय
दिवोच्चारणानंतरं तत्स्वरूपं तदोच्चारणकर्मत्वं च यदि स्यादित्यर्थः॥ अनुच्चरितेति। तस्य कदाप्युच्चारणाभा
वादिति भावः॥ उच्चार्यमाणेत्यत्र लडर्थो विपदि विवक्षितस्तदोत्तमाह उच्चरणेति। यदि वोच्चारणमुप
लक्षणं तदामुं निष्क्रोकादिसाधारणोपलब्धतावच्छेदकतावत्तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानत्वं तथा वाक्ये
तद्यप्रकृतेऽप्यस्तीत्याशयेनाह तस्मादिति। न केवलमिथ्यशब्दरीतिरपितु ज्ञायमानकरणमात्रमेव
ज्ञाप्यज्ञापकत्वे ज्ञानप्रयोजकत्वे साधयामीत्याह अत एवेति। हस्तेति। तत्र विभक्त्यादिसमभिव्याहा
रमुन्नीयान्वयधीसत्त्वेऽभिज्ञानतात्पर्यान्वयबोध एव नेत्याशयः॥ ननु घटः कर्मत्वमित्यादावेतदाच
पेक्षस्वरूपयोग्यत्वात्तदन्वयविरोधिपदजन्यत्वं वाच्यं। तथा चाननुगमस्तदवस्थ एवेति लाघवादिति

मूल॰ त्यादिमत्त्वदत्त्वेनैवत कृतेस्त्वित्यस्वरसेन मतांतरमाह वस्तुतस्त्विति। तत्रेति बौधायनिप्रायेण हृष्टो न
मा हन्तवेति। विध्ववाद्विनेत्यादि आत्वेति। तथा च मिमांसा हृत्तु मान सिद्धत्वादेवेत्यर्थः। वत्तितत्त्वे
नाज्ञातस्येत्यस्यविवरणं अखंडस्येति। अखंडस्य तद्बुद्धित्वेन वौं ज्ञानस्यवाशब्दो नास्त्वापाग्नि
वार्थेवोपद ध्येति। आह स्ववाक्यार्थ एवज्ञामतेन तु पदार्थस्मरणात्तस्यापाराये त्वापीत्यर्थः। नत्वि
कथं वेदत्वमित्यत आह प्रमाणेति। तथा च न तद्बुद्धित्वे वेदत्वं किंतु प्रमाणशब्दत्वमुं वितत्वं तद्वाक्यस्येति
भावः। तथाप्युक्तसामग्रीकल्प्यत्वाद आह अत एवेति। एतेस्य तत्वार्थाः परस्परसंसर्गवंतः। वेदजन्यानुभव
विषयत्वादित्याद्यित्यर्थः। अत्र च नाविषयत्वं न बाधाधान्येन विषयत्वमित्यनुवादकतावश्यकीतिना
चः योग्यतादिज्ञानेति। आदिपदात्तात्पर्यादिग्रहः। अभ्युपगमवादिना हयोग्यतादीति। ऽकरीतिमात्रा
स्त्वेन्यातिदिशतीति। एवमिति। एतदनुमानं प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातं प्रायं। सामंगलाचारसंस्यर्थः। पे४
तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति मते मंगलाचारविशिष्टकर्तव्यता वेदबोधितत्वा
नुमितो समानत्वं विलक्षवेद्यतया मंगलाचारविशिष्टकर्तव्यताबाधकत्वेन वेदसिद्धसान्तस्त्वद्वीः। २०
तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यैव सामग्रीत्वात्। तद्विरहात् तद्बोधकत्वेनानुमितवेदादिति। नात्वति। अ

त कर्तव्यतामात्रेषो बोधकत्वेन वेदसिद्धः न ततो मंगलाचारविशिष्टकर्तव्यताबोधकस्यादितिन्नमह।
न च बहुव्रीह्यर्थपर्यालोचनया। आपि मंगलकर्तव्यताबोधकत्वेनैव तत्सिद्धिरिति ये। वस्तुग
त्यायां मंगलाचारे कर्तव्यता तद्बोधकत्वेन सिद्धावपि मंगलांशबोधकत्वेनासिद्धेः तद्बोधकत्वा
नुपपत्तेः। न त्वाकाशः श्रोत्रग्राह्य इत्यनुमिता वाकाशेपि श्रोत्रग्राह्यत्वज्ञानसंभवः तीतहिमं
गलांशं विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपं सामग्र्यसत्वादित्यर्थः। तद्धिति समभिव्याहृतएवानुमी
यमानमित्यत आह मंगलमिति। तस्येति। मंगलाचारस्येत्यर्थः। तद्बोधकेति। मंगलाचारविशिष्टकर्त
व्यताबोधकेत्यर्थः। अविनाभावादित्युपलक्षणं अर्थपरंपरानिरासो ध्यस्सपिदृश्यं। एवं
तः अत्रेति रिति पूर्वोक्तमप्रसंगहतदृत्ति ध्येयं। अत्र च कथं नानुवादकत्वमिति चिंत्यं। यत्त्विति। तथा
च विभक्त्यादिसमभिव्याहार एव तदेवानुमानान्तसामर्थ्यं तरकल्पन मितिभावः। यद्यपि ताहृशा
वेदेन समं न व्याप्तिसापाय्युपनीतत्वा नम तन्नदं बोधं श्रोत्रेति। कल्याद्देवतदवच्छेदकत्वादिति
त्वा वः। वाक्यमिति। आचारमूलाति प्रायेणेदं। तेन न पौरुषत्वमिति॥ कुलं न च स्वरूपाचारमूल

कनम्येव संबोधयति साआर्हति नकीति। अनुमिनेवेद विभक्त्यादिसमभिव्याहारस्य९

रा॰गं॰ त्वं स्वस्याचारयोरेवास्तु किं वेदेनेति शंकां निरस्यति। स्मृतीति। उक्तिनेति। न तु तदर्थे ज्ञापकत्वमेव
सर्वत्र सामस्यादिति वाच्यं। तन्न्यायेन विभूयमाणवाक्याद्योपपत्तौ विनिसेधामेन्वयधीदर्शनात्।
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तज्ज्ञापकत्वेन प्रागज्ञानादिति भावः। अन्यथेत्यादि प्राग्गुक्तमुद्धरति। अत
एवेति। नन्विदानीं विनश्यादिविशिष्टस्यानुमानुमशक्यत्वात्तदर्थज्ञापकत्वेन वानुमितस्यापि किं न
वेदस्यानुवादकत्वमिति सामर्थ्येन रकल्पनमावश्यकमित्यत आह। इदानीं चेति। तथा च प्रसिद्ध
तादृशायामेव परं तस्यानुवादकत्वमिति न न कल्पनमिति भावः। नन्विति। तथा च प्रामाणिकं गौ
रवमिति भावः। अर्थ एवेति। इष्टसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वं चेत्यर्थः। गौरवादिति। आ
वश्यकार्थकल्पनेनैवोपपत्तिरिति भावः। उक्तेति। विभिन्नयादिभिन्नोनुमानुमशक्यत्वात्सामग्र्य
न्तरकल्पने गौरवादित्यर्थः। नन्विति। अर्थकल्पनापीत्यर्थः। अपि: सामग्र्यन्तरकल्पनं समुचि
नोति। न नु द्वेति साध्येष्टसाधनत्वं तादृशस्यार्थस्य वश्यं तद्बोधार्थं विधिकल्पनं। किं च तादृश
स्य विधेयत्वव्याप्यत्वादवश्यं तत्कल्पनमिति। न च तदर्थेष्टसाधनत्वे यौक्तिकी सप्रकृतिसाध्य

नं१

त्वमिति वाच्यं। तत्र लटेनाभिमतत्वादिति चेत्। अत्र केचित्। सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेण सिद्ध
साध्यायोपपुष्पतद्वतिव्युत्पत्तिबलात्तथाप्रतीतिरित्याहुः। तच्चिंत्यं। तादृशव्युत्पत्तौ मानाभावात् भावे
वाक्यं चित्राप्रतीतावपि पदानुपस्थितस्यास्य प्रकारत्वेन कृतिसाध्यत्वादिप्रकारकज्ञानाभावे ततो
विधेरसनुपपत्तेः। अन्ये तु व्युत्पत्तिबलात्तेषां तासतरस्य सर्वस्यापीदं प्रवृत्तिस्तत्वानुमानि
कज्ञानादेवोपपद्यते यमेयनेति तत्रीपातहेष्टसाधनत्वलाभ इति कृत्यात तथोक्तानुमानिक
मेवेत्याहुः। केचित्तु मल्लुमित्यादावपि प्रातः कुणाचि हम्नवकुभीरिवशादनुवादो तरेयत्रतद्
वगमस्तत्र न तत्कल्पनमत्र तु कल्पनमेवेत्याहुः। विधेयत्वव्याप्तिर्यद्यप्तिन्दा विनाभावा यद्द
द्विधिकल्पनं प्रत्यर्थं तु धेयत्वेकस्म:। वस्तुतो प्रयोजकत्वादविनाभाव एवनेति भावः। शा त्व ५
खात्वस्येति। अत एवेत्यस्यपि वरणबोधादिति। दिशिध्यति। यदि च सामान्यतोन्यतमत्वादिनाधिक
रणमिति वाच्यं तदा वाधरवमत्तडौ। यद्वारेन्दव्यस्तादेवाक्षेत्यमेति। प्रसक्तत्वादिति। उपनयमयादिये
देवो ध्यौतयाचसिद्धसाधनान्नानुमानमिति भावः। नन्विस्मृतावतिप्रसंगः। अनपेक्षणेति विशे
रेणमत इति दोषः। अविश्वकेनानुमेयपदार्थः इत्यत आह वेदत्वं वेति। २ पत्र सं तावदन्यत्र मतं वेदत्व समानो २

तुं नं४

शा०भा० बणादिसाद्गुण्य।नाध्ययनेति।अदृष्टस्येत्यध्ययनविषयत्वमित्यर्थः।तदन्तावादिति।नह्यितादृशानुपूर्वी
विशिष्टैकेनाचित्र्यापद्यते इति भावः।अनभ्युपगमादिति।देवदत्तप्रभवत्वाद्यनुमापकजातीति।संकल्पस्य
गादिति भावः।यद्यपि तदुपजीवीत्यादिरूपे वेदस्यानुमानेनोक्तदोषस्तथापि वेदस्य नित्यानुमेयत्वविवादस्ते
दत्तस्य तथात्वसाधनेऽर्थान्तरमिति तात्पर्यं।। नतु प्रलयवति तस्यादेतदिति।तदर्थस्येति।वेदप्रयोगमनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः।वेदं विनाप्यपूर्वोपस्थितावपूर्वत्वव्याघात इत्याह शब्दैकेति।न तु शब्दविशेषवेदैक
वेदत्वं गौरवादिति भावः।ननु वेदं विनामूलानां वेदस्मृतिरेव न स्यादित्याह साचेति।अन्यादिकेना
ज्ञीत्यनिष्यान्नतुल्यादकमुत्काप्रामाण्यप्रापकमप्याहमहाजनेति।पूर्वस्मृतिरंती क्रियास्वेतदाक्षिप
राद्वेदत्वे स्वतआह वस्तुताचेति।नहि वेदमूलत्वेन महाजनानां कथं तत्प्रसिद्धिरित्यत आह त्ववेदार्थेति।
त्वादेव येति।प्रसज्यप्रमात्वप्रायं प्रमाद्वेदमूलकत्वस्य प्रमादित्यर्थः।वेदाबोधितत्वं वेदाबोधितार्थ २२
कर्त्तव्यं लिंगेति।विवादास्पदस्मृतिर्वेदमूलास्मृतित्वात् मतवदिति प्रमादित्यर्थः।न तु सन्दिग्धगमेवत
न कुतः इत्यत आह स्वमूलेति।तथा वासं न वन्मूलांतरत्वमेवतत्रोपाधिरित्यासात्समेवेतिमा

सि ६

वः एवमिति।वेदार्थता प्रसिद्धिः वेदार्थत्वनिबंधना तादृशवेदार्थताप्रसिद्धित्यादेवेत्यर्थः।अन्यथेत्यस्यवि
वरणं महाजनपरिग्रहानादर इति।गृह्यामित्यभिप्रायेणेवेति।असंभवन्मूलांतरत्वमविगीतत्वेवि
चारकाणांलक्षणेन विप्रतिपत्त्यविषयत्वं वालिंगविशेषणामिति नो क [illegible] व्यभिचार इति शीकृतात्वन्ते
ति।अप्रसिद्धिमुद्भावयति।अत्रापीति।तथास्वस्वरूपासिद्धिरि [illegible] तिभावः।न चाविगीतत्वं वेदानिषिद्धत्व
मितिना सिद्धिरिति वाच्यं।तथा सति न्यायादिमूलकस्मृतेस्तत्वसिद्धौ व्यभिचारापत्तेः।वस्तुतोऽप्रयो
जकत्वं बोध्यं।अत एव न स्वरूपासिद्धिरुद्भाव्यस्य स्वरूपासिद्धिमाह नचेति।आचारेऽपि वेदमूलत्वं निरस्यति र
चमिति।तुल्यमिति।तथा चाप्रयोजकमुभयत्रेति भावः।सिद्धसाधनमाहानुमानस्येति।अन्यथासा
पेक्षस्याप्रमाणत्वेन चेति।आद्यो वेदमूलकः वेदमूलकत्वेन प्रसिद्धेरित्यर्थः।अत्र प्रामाणिकप्र
सिद्धिर्विवक्षिता प्रसिद्धिमात्रं वा।आद्ये दोषमाह।सिद्धेरिति।अन्यतरासिद्धेरित्यर्थः।असेत्याह
व्यभिचारादिति।न्यायादिमूलकाचार इति शेषः।अन्यथेति।न्यायादिमूलकाचारस्य मूलांतरत्वे २२
नवत्तथा चाप्रयोजकत्वमिति भावः।न्यूनं वदसिद्धिमाहानन्वेति।ननु वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहो।

रा०मं० तोयमिति कृत्वा यो यं महाजनपरिग्रहः स हेतुरस्तु अत आह नचेति। गौरवादिति। वेदमूलत्वेन म
हाजनपरिग्रहमात्रस्यैव हेतुत्वे धिकस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः॥ वेदमूलत्वकल्पने गौरवं तु यावा प्रयो
जकत्वमित्यन्ये। असिद्धेरिति। वेदमूलत्वज्ञानं विनापि परिग्रहोपपत्तौ तद्धेतित हेतोरसिद्धिरित्य
र्थः। तदेव स्पष्टयति। यद्वेति। एवं शंकितमप्युपाधिदानायशंकते ताद्दशेति। पूर्वं हर्षवस्मृते रुतरस्मृ २२
तिरित्यादिक्रमकं कदृशानी सम्यैवारआचारान्मनिरित्यारं अस्तु वेति। उक्तेदादिति। नित्यानुमेयवे
दवादिमते वीदं द्रष्टव्यं बोध्यं। मन्वादीनामिति। तथा च तत्प्रणीतस्मृते सा न्मूलत्वमस्तु किंवेदेने
त्यर्थः। एकस्यैवेति। तथा च मन्वादीनां सर्वज्ञत्वश्रुतिः शाब्दं सर्वविषयकज्ञानं तच्च विषये ति भावः।
तस्मानिति। च कारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमो गिराहुस्यादिस्मृतेरित्यर्थः। स्मृतो वेवेति। यः कश्चि
त्कस्य चित्तधर्मो मनुना संकीर्तितः स सर्वो भिहितो वेदे हि सा दाविमत्यर्थः। अत एवेति। यतः स्मृत्वा
चारादेरीश्वरज्ञप्तीतद्विन्नवेदमूलत्वमित्यर्थः। उपसंहरति। एवं चेति। प्रवृत्तिरिति। आनुपूर्व्यां
दिविशिष्टस्य वेदस्यानुमानुमशक्यत्वे तस्यानुमावकत्वादिति भावः। वक्तृव्यापारेति। एतश्चोपल

स्य ३ रि ३ न १ सर्वज्ञानमयो हि स ३

क्षणं। वस्तुत ईश्वरस्येव तत्पितमस्येष्टसाधनता तु पसाध्यप्रसिद्ध्यनावेन दृष्टांतमूलव्याप्त्यभावान्ने
तत्संभवइत्याकुः मंगलमाचरेदिति। देवतास्तुत्यादिकमाचरेदित्यर्थः। तदपि वास्तवाभिप्राये वस्तु
तइदानीमानुष्य च्यो निश्चय एव वेदत्वे नैव तदनुमानमिति। अत एवेति। वाक्यापेक्षया चारस्य गुरुत्वा
देवेत्यर्थः। ननु च स्तुवाक्यस्य कल्पनं तथापि तस्य वेदत्वंकुतइत्यत आह तस्य चेति। तद्वचनेच रमान
यत्वादेरिति किंत्विति। न च प्रयोजकत्वं तथा च भ्रमकिष्मा एकत्वं स्वगतनन्मूलतद्वाक्यस्यापि वेदत्वमास्थि
तिवाच्यं। शाब्दतदुपजीवीत्यादि प्रागुक्तलक्षणाक्रांतत्वेन तस्य वेदत्वात्। अन्यथा न्यमेघेन यज्ञे तेत्यादेरवि
अवेदत्वप्रसंगः स्यादिति भावः। प्रसोद्धतसंगतिमाह स्यादेतदिति। काल इति। काले खुपलक्षणी कालोपाधि
दिक्षदुपाध्यादिकमपि बोध्यं। एतच्च प्रागभावस्याकाशस्य त्वितप्यर्थं ततिरं मा भूदिति बाधस्फोरणायातेन
कार्यदृष्ट्यादिनाधिकरणत्वेन कार्यत्वव्यापि करणात्मिन्नतत्यस्य विवक्षितत्वात् कपालस्यतातथात्वात् पक्ष
धर्मता बलेन ताद्दशकालसिद्धिरिति। न च दिशा र्थांतरं ताद्दशकालासिद्धेर्दिशोपिताद्दृष्यासिद्धेः। न दीदानीमपि
दिक्सकलकार्यद्रव्यमन्यातियावतादशकालाव च्छेदकत्वे नैव दिशोपि ताद्दृष्यासिद्धिरिति तसिद्धिरप्रसरेह

वानच भूतलादिवृत्तित्वेनार्थान्तरं चेन्न प्रागभावाधिकरणीभूतभूतलादेः कार्यद्रव्याधिकरणत्वनिय
मात् । प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च कालस्यापि कार्यद्रव्याधिकरणत्वेन तद्भिन्नत्वाभा
वाद्बाध इति वाच्यं । खंडप्रलयात्मककालोपाधेस्तथात्वेन बाधाभावात् । घटप्रागभावोत्तरकालीनघ
टस्य प्रागभावः । तेन खंडप्रलयासिद्धिः । अत एव प्रागपि एकदैव सर्वब्रह्माण्डनाश इतीयते नेदं के
चित्तु प्रलयं इति त्वेकार्यद्रव्ये विशेषणमित्याहुः । तादृशप्रसिद्धये द्वितीयसाध्ये कार्याधिकरणपदं । त
स्यैव खंडप्रलयपदार्थत्वात् । वस्तुतः महाप्रलयेनार्थान्तरवारणाय तदिति । तन्न । प्रागभावस्य महाप्रलये
वृत्तिता स्वाभाव्यादेव न दोषेण वा । कार्याधिकरणत्वे भावकार्याधिकरणत्वेन तावच्चादिति न २४
न्विवं कार्यद्रव्याधिकरणान्योन्याभावे व्यभिचारः । अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकासमा
नाधिकरणत्वेन तत्र साध्यासत्त्वादिति चेन्न । तस्यापि कार्यद्रव्यानधिकरणेऽसि साध्याविषित काले
त्वेन पक्षसमत्वात् । अन्यथा निरुक्तव्याघातात् । नन्वेवमन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीर्थ
रोधित्वानियमभंगापत्तिः । सकालविशेषः कार्यद्रव्यानधिकरणभिन्न इति प्रतीत्यभावेन तद्रातया

तस्य तदनधिकरणत्वेन तदानीं कार्यद्रव्यानधिकरणत्वेऽस्य अन्योन्याभाववृत्तिप्रतीत्या कालत्वेन तस्य तदधिक
रणत्वानभ्युपगमात् । अत एव कालान्योन्याभावस्य निरुक्ततया कालस्य नित्येऽपि देशतया कालेनाधिकरणी कालः
कालभिन्न इति स्यात् । सापत्ते । नन्वेतदेव कथमिति चेन्न । अनभ्युपगमात् नित्ये देशतया स्वभ्युपगमादित्याहुः ।
द्वितीयसाध्ये नावच्छिन्नत्वमनावच्छिन्नार्थः । अत एवान्योन्याभावत्वं पर्यन्तमुक्तौ दृष्टान्ते तेन महाप्रलयाव्यवहिततया
द्वितीयसाध्ये नावत्वमनाघस्रावत्वं अत एवान्योन्याभावत्वं पर्यन्तमुक्तौ ... नवाकाशस्य सो शब्दोकादिकार्यद्र
व्यध्वंसेन व्यभिचारः । केचित्तु एतत्कालीनाभावत्वादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः । नवाकाशस्य सो शब्दोकादिकार्यद्र
व्याधिकरणतया दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदाधारत्वासिद्धेः । संयोगितामात्रेण
तयात्वे वैपरीत्यापत्तेरिति तावत् । प्रसंगादागतं घटध्वंसमिति । एतत्कालीनघटध्वंसमित्सर्थः । एतच्च द्वितीय
साध्ये ध्येयं । तेन महाप्रलयेनार्थान्तरं । नन्वेवमपि प्रलयपूर्वकालीनद्रव्यनाशकालेनार्थान्तरं प्रलये चेद्
गुणादीनां क्रमेण नाशादिति वाच्यं । तत्र कालोपाधिभिन्नत्वेन कार्याधिकरणत्वस्य विशेषणात् । युगपदेव
सर्वनाश इति मतेनोक्तमित्यन्ये । न च महाप्रलयाव्यवहितसृष्टिकालकार्यध्वंसे व्यभिचारः । एतत्कालीन
भावत्वादित्यत्र तात्पर्यमिति यद्धि । अत्रापि पूर्ववत् महाप्रलयपरत्वलक्षणेनार्थान्तरं कार्यत्वात् इ
दानीं तत्साधकापर्यत्वात् । तेन महाप्रलयाव्यवहितकार्यध्वंसे न व्यभिचारः । शद्वताद्१

त्वे इत्यत्रयमात्रं साध्यतिः १ — ध्य वह्नि अ ५ भा ५

५०॥ दानीतनशब्दवदित्यर्थः। कार्यद्रव्यत्वमिति। अत्रापि सर्वं चनार्थान्तरं तादृशशब्दवृत्तित्वेन नार्थान्तरवारणा
यपदेद्रव्यपरं। कार्यमात्रेति। ननु ध्वंसत्वेव्यभिचारः। नच कार्यपदस्य भावकार्यपरं। मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः। ५५
नच भावकृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वमर्थः तथा यानत स्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यं। त
थापि चरमक्रियातादौ व्यभिचारापत्तेरिति चेत्। अत्राहुः। मात्रपदस्य कात्स्न्यपरत्वेन कार्यपदस्य
भावकृत्तिविनाशकोपाधिपरत्वेन विनाशकोपाध्यवच्छिन्नयावत्कार्यवृत्तित्वादिसर्थः तेन न नो
क्तदोषः। नच व्यर्थविशेषणत्वं मूविशेष्यमात्रं चस्वरूपासिद्धमिति वा च्यं। विकाशकभावकृत्तिविशे
षणेतस्यादोषत्वात्। नीलधूम वत्तकोयक विशेषण एवतथात्वादिति। तच्चिंत्यं। व्याप्यत्वस्यैव विका
शेपि व्याप्यत्वरूपविकाशाभावात्। तद्धूरितो पाधेरैकत्वात्। नच व्याप्यत्वरूपविकाशकस्यापि न व्यर्थत्वं तस्या
तत्रयन्निछित्यादिन्यायस्याप्यसंभवेन मानाभावात्। अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वादावपि व्यर्थत्वं नस्या
त्। आलोकादिपदस्यायोगोलकादिव्याप्त्यरूपविकाशकत्वात्। तस्मात्। कर्मविच्छेदकधर्मत्वादित्यर्थः
तिस्तन्नो महाप्रलयाव्यवहितस्टष्टिसंबंधिवैत्रप्रत्ववत्त्वानुमापकशब्दवृत्तिजातौ व्यभिचारास्तेन न ने

का २

इत्तन्नो व्याप्तौ सामानाधिकरण्यप्रवेशवश्यकतया ध्वंसं प्रतियोगिकालीनत्वस्य ... ध्वंससमानकाल प्रागभाव प्रतियोगि
... प्रागभावस्य ... प्रागभावसमानकालत्वं ध्वंसस्यापि ... वैति प्रागभावसमानकालध्वंस ध्वं २

ध्योमैव कार्येद्रव्यादिकरणमधिकरणमादाय तत्र साध्यसत्त्वमिति वाच्यं। शब्दवद्घटपटादावपि कुंभकारा
दिविशेषप्रयोज्यजातिसंभवेन तत्र तथापि व्यभिचारात्। केचित्तु नादितावच्छेदकधर्मत्वादिसाकुंः। अना
दित्वं च स्वजातीयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वमिसाकुः। ... कालीना इति। स्पर्शवत इतिहरणीयं।
अन्यथा मनस्यंशतो बाधापत्तेः। उपादेयपदस्य स्वोपादानद्रव्यपरत्वादन्यथा बाधापत्तेः। गुणादिसे
त्वात्। अन्योपादेयत्वस्य त्वाभावः। जन्यपदस्य कादाचित्काभावपरत्वात्। अत एवारंभकत्वादिति
हेतुरुक्तो न्यथा मेयत्वादिसाधे व्यभिचारः। यथे तेति नावः। कार्यसमानकालीनता दृशोपाधेयप्रबंधक
दाचित्काभाववत्त्वे मितिसाध्यं। तेन महाप्रलयेन नार्थान्तरं। आरंभकेत्वात्। द्रव्यसमवायिकारणत्वात्
अन्यथा साध्याभाववति मनस्यन्तो व्यभिचारापत्तेः। सर्वत्रेति। यथावैतत्तथोक्तमनुमानवक्ता
ज्ञानेवेति। अपकर्षप्रलयासिद्धेरितिभावः। उद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेनांशतः सिद्धसाधनमिसाह। प
होति। अत्रेदेति। निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्ते प्रयोजकं न तु पक्षदान्यत्वमपीतिभावः। परमाणावतिरिक्त
अत्रैकपार्थिवपरमाणुपक्षत्वेपीष्टसिद्धिरिति बोध्यं। अत्र कार्यवत्तेत इत्यत्र कार्यपदमव्यासज्य
वृत्तिभावका

ते २

... ध्वंसप्रागभावसमानकालीनत्व ... वा २

श०मं०

र्थपरं। नेषपरमाण्वाकाशसंयोगादिना नसिद्धसाधनं। नवामहाप्रलयेनार्थांतरं। कृपाकादौव्यभिचारा
रादाहृनित्यत्वेति। गुणादौव्यभिचारादाहृद्रव्येति। नचेश्वरेव्यभिचारः तदन्यत्वेनापि विशेषणात्। वस्तु
तोनावपदं नदेयं कार्यपदं चजातिमत्परं। तथाचज्ञानादिकमादायेश्वरेसाध्यसत्वान्नव्यभिचारः।
भावकार्याधिकरणत्वमपिकार्यद्रव्यानधिकरणमतोमहाप्रलयकालीनगुणमादायैश्वरेसाध्यसत्वान्नव्य
भिचारो नार्थांतरमिति। नगोलकेति। अवयवानामावापोद्धारेण भूगोलकस्याधुनानाशादर्थांतरमि
त्यतउक्तं सत्तानेति। कार्याधिकरणत्वमपि विशेषणं देयं तेनमहाप्रलयेन नार्थांतरं। कार्यत्वा
तादृशकार्यत्वात् [illegible] मेति। अत्रप्रतिबध्यत्वं प्रतिबंधस्वरूपयोग्यत्वं साध्यं तेनदृष्टांते न दृष्टिवि
कर्मणिसाध्यसत्वान्नबाधोव्यभिचारोवातथाचपक्षधर्मतावलेनसकलकर्मप्रतिबंधकतयैकः
काकः सिध्यतीतिभावः। नचकर्मत्वमेवपक्षतावच्छेदकमस्त्विति वाच्यं। पक्षान्यस्यैव दृष्टांतं
त्वमितिमतेनो [illegible] मितिमतेनोकृत्यादिष्वेके। व्याप्तिग्रहएवसाध्यसिद्धिप्रसंगादित्यपरे। एवंरूपत्वादिति। प्र
तिबंधकप्रतिबध्यस्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः। तावतीति। कर्मतावच्छेदकेनैवतादृशस्वभावनियमादितिभावः। ननु
जनितं ५ २८

तादृशस्वभावएवकिंनियामकमतआह अन्यथेति। तत्रापिनियामकांतरानिधानप्रसंगे तेनैवपूर्वापूर्व
पर्याप्तौ नादौ तरानवकाशेस्यादित्यर्थः। हिदिपुरुकं। तत्प्रसंगानुपपत्तेरिति। नन्वेतद्दृष्टिकानिकर्माधि
एतदुत्पादकासाधारणासाधारणकार्यत्वात्। दित्यतआह आगमादीति। नाहोत्पत्तिनंतज्ञानभावेरित्या
दि.४ दित्यर्थः। अन्यत्रतुनतथा। आगमादिपुपदं नइत्यर्थः। प्रयोगाविति। तस्य सादृश्यादिति। प्रसंगएवात्रसंगतिरि
त्यपरे। तत्रानियोनि। नेत्राभियातिदङ्घर्षः सेवचप्रवृत्तिदुरितत्वात्। तथाहिलिङा। इत्याहवदभिधा
नामकः स्वनिष्ठो व्यापारो वश्यापगुपयः। व्यापारस्मिन्नस्यपरनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापार
व्यापारपादेरस्यस्वनिष्ठस्यैवद्वारावक्तृनिष्ठसंजनकत्वं। अत्रचव्यापारेव्याप्तिवारणायव्या
पारमित्यस्येति। व्यापारिकाः स्वनिष्ठव्यापारजननेनापिनेव्यापारापेक्षा। नवस्त्वापत्तेरित्यतउक्तं परनि
ष्ठेति। शानहारेवलिङ्प्रवृत्तिजननादितिशब्दाः। क्रितासानायास्पतीसुगं स्वनिष्ठेतिसावशदाश्रि
तत्वाश्रितं भावनत्वमुक्तं। अपरावार्थविषयत्वेनार्थभावनेत्युच्यते। सार्वसर्वारव्या। तेवाच्या। तदुक्तं
अभिधाभावनामाहुरन्यामेवलिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्यगोचरः। अभिमत्य
मर्थविषयत्वं अर्थभावनाचकर्मकरणमिति। कर्तव्यतांचापेक्षतेरत्वं आवश्यकत्वीभवतीत्यन्यापकत्वमादि

शा०न० सानता बयेत्। तस्याप्येतत्रितयाधीनत्वादेवं च शब्दभावनाविषयत्वेनात्वात्किं केन कथमिति संशयत्रयवतीं न
वर्जितादिदमाह लिङादि धात्वैव च शब्दभावनाभाव्यावतस्याः पुरुषप्रवृत्तिः संबंधबोधः करणं तदी
यज्ञरोचनाद्यैर्गतयोपयुज्यते। तत्र किमित्याकांक्षायां अवतस्य पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या सैव च कर्म। केनेत्या
कांक्षायां संबंधबोध इति। अव्युत्पन्नस्य लिङादेरज्ञातस्य संबंधबोधेन न कृतिं प्रति स्वरूपेण सहका
रिणा सा प्रवर्त्तयति। सर्वथा कथमित्याकांक्षायां प्ररोचनं लिङादेः स्तुत्यर्थवादः सचकर्मणः प्रश
स्तत्वं ज्ञानमंतरेण वसीदंती प्रवृत्तिमभ्युपयंती विधिशक्तिमेवाशास्य तद्द्वारा उन्नमयति। प्रव
त्तिजननीं करोति। अत एव प्ररोचनं नाम तत्र न श्रूयते तत्रापि कल्प्यत इति तस्याविर्भाविनाभावइति। इ २८
दमत्र तत्त्वं। अभिधायिना ज्ञाता स्वरूपसती वा हेतुरिति प्रसंगादिति प्रवर्त्तनात्वेन भावनात्वेन च ज्ञा
ता तथा। तथा च यज्यादिपदसमभिव्याहृतेन यागादिजनकप्रवृत्तिजनकत्वग्रहे समानसंवि
संवेद्यतया यागादावपि कृतिसाध्यत्वज्ञाने तावत्तानुपस्थितौ च भावनात्वज्ञानं न संभवतीति समा
भिव्याहृतफलं प्रति भावनात्वेन ज्ञायते। अत एव श्रुतफले विश्वजिदादौ फलं कल्प्यते। तथा चाभि

धायकतन्निष्टसाधनत्वमपि विना सतेतस्य क्रियागतमिष्टसाधनत्वं विना नेत्यादिष्टमदृष्टसाधनतां बो
धयति। तथा च प्रवर्त्तनात्वभावनात्वेन ज्ञानानुकूलत्वापरा शक्तिर्लिङादिष्विरस्ति एवं अत एव कामश्रुत्यनुकू
लापराऽभावानानुकूल्यात् इति। शक्तित्वं चतुष्टयमिति। अन्यत्तु व्याख्येयं रेखावृत्त्यानुत्पत्तिस्तु बालस्य प्रवृत्तिर्न
न कृत्वा भावधारितशक्तिं कल्पयति तादृशौ वेदे वेति सर्वलिङर्थे इत्याकुः। अपरे तु अपूर्वमेव विध्य
र्थो वैदिके तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादित्याहुः। इतरे तु फलरूपभावनाज्ञानं प्रवर्त्तकमिति सैव विध्यर्थ
इति वदंति। तदेतत्सर्वं दूषयति। तदित्तिन्नित्यादि। इष्टं च हेतुद्वयं यथायोग्यं बोध्यं। अभिधायां भाना
भावेन तत्र नास्मिन्सति त्वादिकृतो रन्वयात्। इष्टमात्रा कृतौ पदतदर्थसंबंधमिवनाय। मभिधायां भा
नाभावः। पूर्वकाराचीनव्युत्पत्तिबलेन शब्दस्य ज्ञानमात्रजनकत्वावधारणेन प्रवृत्तिजनकत्वस्य
वाधाभावाच्चावश्यकेष्टसाधनता ज्ञानमात्रव्यापारकत्वेनोपपत्तौ न विधालक्षणव्यापारकत्वमा
न्ताभावात्। न च नियमात्तत्कल्पने सूचनिर्भरप्रयोगश्चेणाप्रयोजकत्या व्यर्थविशेषणत्वात्।
अनुमितिकारणव्याप्तिस्मृत्यादौ व्यभिचारादाद्यक्रमिन लिङर्थः तस्याः स्वरूपसत्या एव प्रवर्त्तकत्वे

श्री०म० न ज्ञानफलकत्वात्तेस्तत्राकल्पनात्। स्वर्गकामादिपदलभ्यसाध्याअपवर्गे तात्पर्यपि न स्वर्गवर्गकं अप
वर्गपदादिना तज्ज्ञाने प्रवर्त्तनेस्तदज्ञानेपीष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्त्यैव जायमानात्तानमपि सर्वाख्यातसा
धारण्यान प्रवर्त्तकमिति। ज्ञानस्येति साक्षादिष्टसाधनस्य विशेषण४ तेन ज्ञप्तिविषयप्रत्यक्षत्वनिरा
स। फलज्ञानं तु न प्रवर्त्तकमित्युक्तं ... काशे। व्यापारीभूतो चिकीर्षा लिङ्गयतीति चिकीर्षा चेति। अ
त एव क्रियाविषयत्वं फलान्यविषयत्वं विशेषणाकं फलशोचरतादृशज्ञाने छायाअप्रवर्त्तकत्वात्।
अत एव कृतिसाध्यक्रियायां तादृशेच्छासत्त्वेपि न कृतौ व्यापार इति क्रियाकृतिसाध्यत्वेनवा विशापि २८
तेलाकुः। गुरुतरस्ताराशेत्तोलनादौ कृत्यसाध्यपि तादृशेच्छापाः कृतौ व्यापारत्वात्। अतएव तत्र
कृतिजन्य एव भ्रमइति वक्ष्यते। तस्मात्कृति-कृतिसाध्यविषयेण स्वरूपनिर्वचनमेतदिति मन्तव्यं। ततः
किमित्यत आह इच्छेति स्वपदमत्र प्रवर्त्तकज्ञानेतादृशमिति इच्छायाः ... तदनंतरं नैष्यदो
षादिति ध्येयं। इच्छायाः कृतिजन्येच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थः४। स्वरूप
साध्यस्वकृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाता अत एवाह स्वेति। लाघवादित्याह दितीय यद्यप्येवं विघलाघवादेर।

तन्मते तदाग्रहो न प्रवृत्तिहेतुः स्यात्। अत्रेदं महालाघवतया गुरुत्वात्। तथापि तज्ज्ञानेऽक्षेतिन्यायाद
तिरिक्त विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाद् युगपदुपस्थितस्य प्राबल्यं तत्र तथा। अत्र युगपदुपस्थितौ लाघवा
दरइति भावः४। साध्यत्वनियमेन प्रयोज्यत्वनियमो नेत्यर्थः। तेन रजतस्मरणाजन्यभ्रमस्थले रज
तेच्छापी तन्मतेन व्यभिचारः४। नन्वावश्यकत्वेन रजतस्मरणवदेतुत्वं मास्त्वित्यत आह इच्छाजनकेति। सा
क्षाद्विरोधिन इति शेषः४। तेन बाधादिज्ञानेन व्यभिचारः४। ननु जनकं विधार्यत इत्येवास्तु लाघवा
त यावस्वाजार्वं जनकं विधार्यत तथात्वं स्यादित्यत आह। स्वेति। एवं च तथापीष्टसाधनताज्ञानेन
हेतुः स्यादिति भावः४। लाघवादिति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमि
त्तस्य लघुत्वादित्यर्थः४। तथा चेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिरिति भावः४। कृतिस्वर्गमिति। एतेन स्वर्गेच्छा ६३
न्वयव्यतिरेकित्वमुक्तं। सन्त्वे तथा चेतमव्युत्पादयति। धात्वर्थेति। तथा च यद्योदनाविशेष्यककृतौ
जनप्रकारेच्छा। बुभुक्षा न तथा पाकादिविशेष्यकृतिप्रकारेच्छा। चिकीर्षेत्यर्थः४। एवं च सति धात्वर्थप्रका
रकेच्छाबाचित्वमिति तात्पर्यं४। यद्यप्येवमपि कृतिप्रकारकत्वमायाति न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वं तथा

श॰ ग॰ यत्र कृतिप्रकारकेच्छैव विधिकी बलसाध्यत्वं च विषये वैशिष्ट्यमर्यादया तत्र सत्त्व इत्याहुः ॥ ननु पाकादौ कृत्याद्य
वेन कृतीच्छैव कृतिहेतुः तस्या अपि सम्मत्यर्थं विवेचितमित्यत आह इच्छेति । प्रकृतीति एक ॰॰॰ कृत्येकत्वमिति यत्र य
घटयित्वमते ज्ञानादीनां नैकविषयत्वे न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि परमते नैतदुक्तमित्याकूतं । स्वप्रयुक्ताघम
पश्यन्नाह अथवेति । कृत्यासाध्यकृत्यासाध्यविषयेति । स्वविषयासिद्धत्वज्ञानस्य स्वसाध्यत्वेति ज्ञानातिरिक्तेच्छायां
तज्ज्ञानस्य तथात्वादित्याकूतं । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किंतु विरोधियुणीतरमेवापरं तु
तदप्रसिद्धत्वज्ञानाभावेन हेतुत्वाभावादिच्छानजायेतां एवं च धनादावुत्पन्नेपि तदसिद्धत्वभ्रमसं
भवान्नेच्छाविच्छेद इति । ज्ञाने च जाते तदभावान्न स्यादेतत्सदेवतन्निवृत्तिप्रयोजकमतएव सिद्धस्या
स्वरूपसदेव तथेति भावः ॥ असित्वेति । प्राक्सिद्धत्वस्य विषयासिद्धत्वमादनसिद्धताफलेच्छाविच्छे २८
दइति भावः ॥ ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां विनापि कृतीच्छासत्त्वे प्रवृत्तेरनुभूयमानत्वेनास्ति
वादनन्यगत्या सिद्धविषयकेच्छा या अपि हेतुत्वं कल्प्यमिति त्यतेनाह च स्वकृतिं विना न ननु कथं तत्र न
इत्यत आह क्रियादौ वेति । स्वासाध्यसाधनत्वबाधे परंपरासाधनत्वमादायैव साधनत्वप्रतीतिरिति
सिद्धांतात् क्रियायाद्यस्य तानत्रुक्तं यथा तिति जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव द्वारत्वादिसे के क्रिया

कृतिजन्यत्वादिति । ननु एवं हीश्वरप्रयत्नजन्यत्वे नैव ५
नु

नुकूलाकृतिरित्यत्र समानसंवित्संवेद्यतया कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टपरेतन्यथादीति । तथाचस्यके
दारदृष्टित्वज्ञानवत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानोपलीलमिति भावः । नन्वीति । अन्यथासिद्धौ
न्ययापानुविधायित्वादिति भावः । जीवनयोनीति । ननु तदुभयोरेव तन्त्र्यायात्प्राणपंचकसंचारे जीवना
दृष्टजन्य एव न तु तद्धेतुकृतिजन्य इति चेन्न । अत एवानीयाप्यदीरण तेन तस्यावायूदीरणवत्तस्यापि प्र
यत्नजन्यत्वानुमानात् । न च वायुवायूदीरणेव्यत्तिवारस्तस्या वीश्वरेच्छादि पक्षेपि तत्संख्यानाय दिनजन्य
पक्षजन्यत्वं साध्यं तत्रोक्तव्यभिचारानुद्धारस्तदीश्वरस्यपरेणानंगीकारात् । अन्ये तु यावतः प्रयत्नो
क्रियाकर्मदर्शनात् सक्रियात्वायच्छेदेन प्रयत्नजन्यत्वं सुषुप्त्यादिकाले वा प्रयत्नान्तरात्तत्र जन्यत्वं
किंतु समाधिस्थानां श्वासप्रश्वासक्रियासति बंधइस्तविवादं । जीवनादृष्टं तु तदापि तद्विहितोनया
पोनि ८ च जीवनकृतिव्यतिरेकेदेव तत्र श्वासक्रियाविरह इति तत्र जन्यत्वमितिवदंति । यद्यपि संचारोद्दृशेनया
ऽप्यनिराधायत्नसाध्यप्राणानां हि प्रयत्नसं नवतिप्रवृत्तिविषयत्वस्य तदेतुत्वात् तथापि तन्य
तेप्राणस्य प्रस्पंदत्वादिस्फुटं । अस्मन्मते तु प्राणेव कृतप्राप्ततिप्रसंगो बाधः । नन्वमुनो वहादिनाडी
वनत्रेष्टापत्तिः । फलबलेनैव तथात्वात् । अस्यास्तु फलाभावेन फलबलप्रवृत्तिविषयत्वायोगत्वा

दी०म० दित्याकूतः। ननु विषभक्षणादिव्यावर्तकं स्वविशेषणकेष्टानुसंधानजन्यत्वं कार्यताज्ञाने विशेषणमावश्यकं त
थाचातिप्रसंगनिरासे चिकीर्षाधीनत्वं व्यर्थं विशेषणमिति चेन्न। अदृष्टकृतिसाध्यप्राणपंचकसंचारोजी
वित्वादित्याद्यनुमानस्य नवात्। अतएव तन्मतेप्यतिप्रसंगवारणार्थं विशेषणोपादानमिति तावत्। न च यत्कृ
तिसाध्यताज्ञानं ततः सा कृतिरिति जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानात्सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसंग इति वा
च्यं तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोनिकृत्युत्पादेन व्यभिचारात्। तस्यां तादृशज्ञानाजन्यत्वात् तस्मात्स इति कृ
पकृतिविशेषे प्रसेवतज्ज्ञानस्य हेतुत्वं तत्र चातिप्रसंगवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणमावश्यकं
त्र वदंति। कृतिसाध्यताधी स्वहेतुर्न तु कृतायुक्तविशेषणापेक्षा। तथा हि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञान
स्य हेतुत्वेपि प्रकृते चिकीर्षाधीनाकृतिरयोग्यैव विषयस्वभावादिसेव बीजं। तथा च कृतिसाध्यताधीत्व
चिकीर्षाधीनकृतौ कारणं। तथा च तत्पाज्ञाने पुनः सर्वत्र चिकीर्षाधीनकृतिरयोग्यत्वादेव नोत्पत्ते न चान्य ३०
यथ्यत्तिवारः। तादृशविषयविलंबाद्देवविलंबात्। अन्यथा क्रमेण चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेपि
चिकीर्षाया अपि ज्ञाने पंचकसंचारे प्रवृत्त्यापत्तेर्जन्यत्वे पायमानत्वात्। ननु चिकीर्षाधीनत्वं ज्ञातं न तत्रापि
न चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेनं बुद्ध्येति कथं तन्निबंधनो तिप्रसंग इति चेत्।

चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषस्य साध्यस्य प्राणपंचकसंचारादेस्तत्साध्यत्वभ्रमस्यैन वात्। अन्यथाशु
खेतिप्रसंगभंगायोग्यविषयत्वविशेषणप्रवेशापत्तेश्च नवान्वयव्यभिचारौ। सिद्धेच्छाभावविषययोग्यताविलंबा।
देवविलंबात्। न च तथासिद्धत्वज्ञानविलंबाद्विलंब। न हि दिशापि तादृशाकृतिविषययोग्यज्ञानहेतुत्वे विलात्
एवं मनेतिप्रसंगवारणाय स्वपदप्रवेशोप्यनावश्यकः। तस्य तादृशकृत्ययोग्यत्वादिति॥ अनवध्म॥ स्वेच्छाधी
नकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यन्ये स्फुटं। स्वेच्छाधीनत्वं च न ज्ञातं तत्र किंतु स्वरूपसदेव। वं न वस्तुगत्या स्वेच्छा
धीनाया कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे प्राणपंचकसंचारे च्छेलेतादृशाकृतेरप्रसिद्धतया तद्भ्रमसंभवे
न तन्निबंधनातिप्रसंगाभावात्। एवं च यत्राशु तत्रैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने वच्छेदककल्पने नेनातिप्रसं
गनिरासे [illegible] युज्यते न तु तादृशाकृतिविषययोग्यज्ञानरूपहेतुत्वेतरकल्पनं गौरवादिति मंतव्यं न च सु
खेतिप्रसंगनिरासायास्यावश्यकत्वमिति वाच्यं। उपायेच्छाधीनकृतितरव सुखस्य जनने नापि स्वेच्छाधी
नकृतेरप्रसिद्धतया न तादृशज्ञानासंभवेनातिप्रसंगासंभवात्। यथा च फलज्ञानं फलेच्छावानप्रवर्तिकात
धोक्तप्रत्यक्षप्रकारो। अस्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सुखचिकीर्षाजन्यानकृतेरित्यस्याग्रे स्फु
टत्वादिति। तरस्य शंकते। नन्विति। ननु सप्रमाणकत्वाभ्यायमिसत आह प्रमाणेति। विरोधेनेति। तत्सौ

रा०प० दित्यकुः। ननु चिकीर्षालक्षणादिच्छाप्रवर्त्तकेच्छविशेषणकत्वादप्रतिसंधानजन्यत्वं कार्यताज्ञाने विशेषणमावश्यकं तत
थाचातिप्रसंगनिरासे चिकीर्षाधीनत्वं व्यर्थं विशेषणमिति चेन्न। अदृष्टकृतिसाध्यप्राणपंचकसंचारोजी
वित्वादित्याद्यनुमानस्य व्यभिचारात्। अत एव अतिप्रसंगवारणार्थं विशेषणोपादानमिति तावत्। न च यत्कृ
तिसाध्यताज्ञानं ततः सा कृतिरिति जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानात्सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसंग इति वा
च्यं तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोनिकृत्युत्पादेन व्यभिचारात् तस्या ईदृशज्ञानाजन्यत्वात् तस्मात्तत्र कृतिरू
पकृतिविशेषे प्रसंगवत्तज्ज्ञानस्य हेतुत्वं तत्र चातिप्रसंगवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणमावश्यकम
त्र वदंति। कृतिसाध्यताधीरेव हेतुर्न तु कृतावुक्तविशेषणापेक्षा। तथा हि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञान
स्य हेतुत्वेपि प्रकृते चिकीर्षाधीनाकृतिरयोग्यैव विषयस्वभावादित्येव बीजं। तथा च कृतिसाध्यताधीरेव
चिकीर्षाधीनकृतौ कारणं। तथा च तत्पाज्ञानेपु न स्वच्छंदे चिकीर्षाधीनकृतिरयोग्यत्वादेव नोत्पद्यते न चान्य ३०
व्यभिचारः। तादृशविषयविलंबादेव विलंबात्। अन्यथा त्वन्मतेपि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेपि
चिकीर्षायामपि प्राणपंचकसंचारे प्रवृत्त्यापत्तेः फलेच्छापायमानत्वात्। ननु चिकीर्षाधीनत्वं ज्ञातं न तत्रापि
न चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेनैबुध्येनेतिकथं त्वन्मते निर्बंधनातिप्रसंग इति चेन्न।

चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषस्य साध्यस्य प्राणपंचकसंचारादेरसाध्यत्वमसंभवात्। अन्यथाप्यु
ख्येतिप्रसंगभंगायोपायविषयत्वविशेषणप्रवेशापत्तेः। नान्वयव्यतिरेकसिद्धेच्छाभावविषययोग्यताविशेषा
देव विलंबात्। न च तत्रासिद्धत्वज्ञानविलंबादेव विलंबः। न च दिशावितादृशकृतिविषययोग्यज्ञानहेतुत्वे निरासात्
एवं च नातिप्रसंगवारणाय स्वपदप्रवेशो व्यर्थ आवश्यकः। तथा तादृशकृतियोग्यत्वादिति। अत्र ब्रूमः॥ स्वेच्छाधी
नकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्र स्फुटं। स्वेच्छाधीनत्वं च न ज्ञातं तत्र किंतु स्वरूपसदेव तच्च वस्तुगत्या स्वेच्छा
धीनाया कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे प्राणपंचकसंचारे कृतेस्तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तत्कृतमसंभवे
न तत्र विषयतातिप्रसंगासावात्। एवं च यथाश्रुते नैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने वच्छेदककल्पनेनैवातिप्रसं
गनिरासे [illegible] युज्यते न तु तादृशकृतिविषययोग्यज्ञानरूपहेत्वंतरकल्पनं गौरवादिति मंतव्यं। ननु वस्तु
ख्येतिप्रसंगनिरासाय तस्यावश्यकत्वमिति चेत्। उपायेच्छाधीनकृतितरवत्सुखस्य नवेनापि स्वेच्छाधी
नकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानासंभवेनातिप्रसंगासावात्। यथा च फलज्ञानं फलेच्छावाम प्रवर्त्तकात
थोक्तप्रत्यक्षप्रकारो। अस्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सुखचिकीर्षाजन्यानकृतिरित्यस्याग्रे स्फु
टत्वादिति। नरस्कृत्यशंकतो नचेति। ननु सप्रमाणकत्वान्न्यायमिसत आह प्रमाणाभावादिति। विरोधे नेति। ननु

टी०न० ध्यत्वभाने समानसंवित्संवेद्यतया साधनत्वस्यानमिति भावः॥ ननु कोऽयं धर्मस्तत्र कार्यतावच्छेदक इत्यत आ
ह स्वेति॥ क्रमेति॥ गुणगतजातिस्वरूपी कर्तुरित्यर्थः॥ अनुगतेति॥ अनुगतकारणे चिकीर्षालक्षणोपाधि
रूपस्तत्तद्व्यक्तिरूप इति यावत्॥ कार्यतावच्छेदकस्याननुगमस्यादोषत्वात्॥ न त्वनुगतकारणघटित
उपाधिश्चिकीर्षालक्षणा इत्यर्थः॥ तज्जन्यत्वेत्याहोत तज्जन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वादिति॥ परन्तु अनुगतकार्य
ता प्रयोज्योऽनुगतोपाधिरूप इत्यर्थ इति तन्न॥ तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाजन्यत्वेनानुगतत्वमिति सिद्धिमग्रे
धविरोधात्॥ एवं वस्तुवैक्येनाननुगमसुदृढमिति॥ एवं चेति॥ यथा धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहेऽपि धूमालो
कादीनां वह्निजन्यत्वमनुगतं तथात्र न कृतित्वावच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्वा
नुगतमित्यर्थः॥ नन्वेवं चिकीर्षापि लिङ्गादिपदशक्या स्यादित्यत आह एवं चेति॥ लिङ्गज्ञानादाविति॥ ३२
प्रतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः॥ नन्वेवं श्येनेऽपि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्प्रवर्त्तते तत्र कस्य
निवृत्तिर्धातर्मा तत्र मास्त्विति न त्वचिकीर्षितमपि तथा स्यादित्यत आह कृतेरिति॥ कृतित्वेन जनकत्वे नि
यमीयमिलादेः स्यात्पर्यायेन तस्य स्वच्छन्दवर्गिगुणान्तरध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः॥

मा२

सत्वंध्वंसे१

यद्यप्येवमदृष्टादिकं प्रति तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्व्यभिचार एव तथापि तद्भिन्नत्वेनापि विशेषणीय
मिति भावः॥ चिकीर्षेति॥ स्वजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः॥ अप्रयोजकत्वनिरासायाह नहीति॥ ननु त
थाप्येष बालनक्रियाजन्यश्रमरत्यस्वरसादादि निवृत्तेति॥ आमयातजजीकृतदेहस्यौत्सुक्यात्तुकामस्य
सपि बोध्यादुक्तव्याप्तौ व्यभिचारमाह सुखेति॥ तस्य स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वाभावादित्याशयः॥ न
देवाह नहीति॥ तत्रैवान्येषां समाधानमाह चिकीर्षेति॥ रागानुबन्धस्येति॥ प्रतियोगिविषयद्वेषस्य जित्र
विषयतया गौरवेणाप्रवर्त्तकत्वात्॥ किंतु लाघवेन समानविषयकेच्छा एवानन्येच्छानिरूपितो द्वेषप
रि६ वद्धेतुत्वमुक्तमिति वाच्यं॥ इष्टत्वात्॥ तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ॥ रागद्वेषौ सतावविनाभावेपीत्यादि॥ नच
निरवृत्तिप्रयत्नोऽपि भ्रमे पूर्वदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं॥ निरवृत्तिप्रयत्नस्य क्रियाप्रसञ्जकत्वेन तत्कर्म
जनकत्वशंकातः स्यदतया प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव द्वेषत्वे शंकितत्वादित्याहुः॥ वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरहरू
पनिवृत्तिः तथा च प्राचीनमतेऽनुश्वासप्रश्वासयोरिति विवेचितमस्माभिरनुमानप्रकाशे॥ इत्थमपि द्रव
यतितन्त्रेति॥ कृत्यन्तराज्जीवनयोनियत्नादुच्छ्वासहेतुमाह जीवनयोनियत्नेति॥ यद्यपि चिकीर्षा
धीनकृतिमात्रादपि न श्रमरतिकृतिविशेषत्वाद्दृष्टान्तवाच्यस्तथापि जीवनयोनिकृतिविशेष एव

शा॰ प॰ तथा स्वेति नार्थं परिष्कारस्य प्रापि चिकीर्षाधीन कृतौ। क्रियाविशेषरूपविषयत्वेन तथाप्यत्र

मानजीवनयोनियत्ने तथेति वैषम्यमित्याशयः। तादृशेति संपादनायातो अनुकूल चेनेच्छेयंविषयादिति।

तस्येति। जीवनयोनियत्नस्येत्यर्थः। भ्रमहेतुत्वे किंबाधकमत आह अन्यथेति। तदनुकूलतो स्वेच्छानुवृ

त्तौस्य कारणीभूतभ्रमानुवृत्तिप्रसंगादित्यर्थः। जीवनयोनियत्नानुवृत्तौ नत्वन्यभ्रमानुवृत्तिप्रसं

गादित्यर्थ इत्यन्ये। एकदेशिनां समाधाने निरस्य स्वयं समाधत्ते। मैवमिति। भ्रमस्येति। इष्टसाधनीभूत

तद्रूपश्चः। इष्टसाधनीभूतभ्रमस्तु देशभ्रमः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यः प्रवृत्तिविषयश्चेति भावः। ननु फ

लेच्छाया हेतुत्वान्नो विना कथं भ्रमे प्रवृत्तिरापाद्यत इति वाच्यं। तस्या इष्टसाधनतालिंगोपक्षीणत्वेन।

हेतुत्वात्। अन्यथा तन्मते नित्येप्रवृत्तिर्न स्यात्। फलेच्छाया अभावादिति भावः। स्वचिकीर्षेति। पद्य

पि प्रवर्त्तकं ज्ञानं स्वेच्छाधीनत्वं चिकीर्षाधीनत्वं वा वगाहते किंतु तदुपलक्ष्य कृतिविशेषवस्तुतएवत

दुत्तयमस्तीति किं लाघवेनातथापि कारणतावच्छेदकगौरवक्लेशेनातत्र धर्मान्तरमवश्यं ग्राह्यं तथापि २२

तित्र लाघवाद्वदतारइति भावः। गौरवादिति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वभागप्रवेशादिति भावः। ध

मै तिरस्तमिति। आवश्यकीर्षितत्वादिति। चिकीर्षितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वाभ्युपगमादिति भावः। अतर

१४२

चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षित कृतिविशेषसाध्यस्य प्राणपंचकसंचारादेस्तत्साध्यत्वमस्तेनवात्। अन्यथास्तु

स्वेतिप्रसंगाभंगायोग्यविषयत्वविशेषणप्रवेशापत्तेः। नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां इच्छाभावविषययोग्यताविरह

देवविलंबात्। न तत्रासिद्धत्वज्ञानविलंबादिलंबः। नद्दृष्टत्वेतादृशाकृतिविषययोग्यज्ञानहेतुत्वेविशात्

एवंभ्रमेतिप्रसंगवारणाय स्वपदप्रवेशोप्यनावश्यकः। तस्य तादृशकृत्ययोग्यत्वादिति। अनन्तरमा॥ स्वेच्छाधी

नकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यग्रे स्फुटं। स्वेच्छाधीनत्वं च नज्ञातं किंतु स्वरूपसदेव एवं च वस्तुगत्या स्वेच्छा

धीनाया कृतेस्साध्यताज्ञानं स्वप्रवर्त्तकत्वे प्राणपंचकसंचारे च्छलेनादृशाकृतेरप्रसिद्धत्वात्तत्र माभून्नवे

नतत्रिवंधनातिप्रसंगोस्तावात्। एवं चयथाश्रुतेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने वच्छेदककल्पने नानेवातिप्रसं

गनिरासाय्यो [illegible] पुनरपनेनतु तादृशाकृतिविषययोग्यज्ञानरूपहेतुत्वेतर कल्पनं गौरवादितिमंतव्यानवस्तु

स्वेतिप्रसंगनिरासाय नस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं। उपायेच्छाधीनकृतितएव सुखस्य संभवेनत्रापि स्वेच्छाधी

नकृतेरप्रसिद्धत्वात्। दृष्टान्ताभासं भवेनातिप्रसंगास्ताबात्। यथा च फलज्ञानं फलेच्छा वा प्रवर्त्तिकात

थोक्तं प्रत्यक्षदाप्रकाशे। अस्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सुखविकीर्षाजन्यानकृतिरित्यस्याग्रे स्फु

टत्वादिति। नटस्कः शंकते। नन्विति। ननु स्वप्रमाणाकर्याभ्यायमित्यत आह प्रभावादिति। विरोधेनेति। तत्सौ।

३०प॰ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। स्मृत्यापि स्वकाले स्यानुत्तवागोचरस्यैव ज्ञानसामान्यसामग्रीमहिम्ना विष
यीकरणात्। अतीताद्यगोचरज्ञानस्य वर्त्तमानत्वसमयविषयतानियमादित्याशयादित्याकुः। स्व
विशेषणेति। स्वस्य प्रवर्त्तमानपुरुषस्य यद्विशेषणं कामनादि तद्वत्तात्वर्त्तमानतया प्रतिसंधानज
न्यमित्यर्थः। नन्वाद्यप्रवृत्तौ कार्यतास्मरणस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसंधानजन्यत्वात्साध्याप्रसिद्धिरिवा
रः। एवं नेदानीं रुवादिनो विसंवादिप्रवृत्तावपि तथात्वापत्तेः परस्याप्रवृत्तावनुत्तवहारात्प्रतिसंधानज
न्यत्वान्तत्पेति वाच्यं। एवं हि संजातबाधस्यापि कार्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति ये तु
तदतिरिक्तस्य च तस्य हेतुत्वादित्येके। अन्ये त्वनाद्यप्रवृत्तौ तद्धेतुर्विवादे प्रवृत्तिस्थलेपि स्व
तंत्रकार्यत्वस्मृतिरूपभ्रमस्यैवसाधनत्वभ्रमरूपतत्प्रतिसंधानाधीनत्वादित्याकुः। अपरे तु
आद्यप्रवृत्तावपि स्मरणं न हेतुः इदं स्तनपानमिदानीं मत्कृतिविशेषसाध्यमिति हि ज्ञानं प्रवर्त्तकं तच्च 33
न स्मृतिरूपं स्तन्यपानगोचरानुभवाभावात् किं तु व्याप्त्यादिस्मरणोत्पत्तिसाधनतालिंगकमेव तत्र कार्य
ताज्ञानं न चैवं मणिमन्त्राद्यविरोधः तत्स्वरूपं तत्तत्प्रणिधानादित्याकुः। नन्वदं कृतिसाध्यविषय इदा
नीं पुरुषत्वादित्यादिना तादृशकार्यताज्ञाने संजातबाधस्यापि स्यादिति प्रसंग इति चेन्न अन्वये त्वति।

६२
यदीयेदानीं तन्नेष्टविषयसाधनत्वमनुवितस्समानाधिकरणविहितकार्यतावित्प्रतिसंधानात्मकवि
शेषदर्शसामग्रीसहितस्यैव तस्य जनकत्वेन वेदमनुमयं विशेषलक्षणाभाववत्त्वाच्चीति। एवं स्वविशेषणव
त्त्वप्रतिसंधानजन्यत्वं तत्त्वेन कार्यताज्ञानस्य सामान्यसामग्रीत्वमित्यत्र किं मानमिति विरोधे केचि
तु यस्मिन्विशेषणोपसर्ग्यस्य नानुमानेन निष्ठावादि विशेषणानिर्वाणमिदं विवक्षितं कामनावीदि सत्यो अनु
मानेन पक्षेस्मोदनादर्शनिरिरिवं विशेषणेन तन्निश्चयं नानुमानेनपाद्यवान्निः पुरुषत्वादिकं तु मनत्वेनि नो सो नियम
नियमेनदर्शनादिविशेषणस्यानुगमात्। यदि चान्यतरत्वादिनानुगम
तारत्वाकुः। तदपि विश्यो इष्टदानादेरननुगमेन विशेषणस्यानुगमात् तस्योत्कर्षत्वात् यदि चान्यतरत्वेकारणतावच्छेदकप्रविष्टमन्य
तमदाकामनाद्यन्यतरप्रतिसंधानजन्यत्वमेवास्तु लाघवात्। यदि चान्यतरत्वेकारणतावच्छेदकप्रविष्टमन्य
त्वाद्यन्यतमत्वेनापि हेतुत्वे स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति। वस्तुतः स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधा
नत्वेन हेतुत्वं कामनानिश्चयोपश्च सामग्रीत्वमिति। एवं बाध्ये स्वेच्छाधीनत्वेनाभ्रमे समाधानमभ्युपगम
वादेनेति मंतव्यं। नित्यत्वे तु प्रपञ्चकरणं नेच्छिविनिकेचिनित्याद्यविनिमित्तवत्त्वेन प्रोतिध्येयं। एतत्तन्व्या
मामिति इदं तु प्राप्यमिकमनुमानेनात्वे तदेव प्रवर्त्तके प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्। किं
विरापर ४ नजन्यत्वेन हेतुत्वमिति तन्न प्रकृतग्रन्थार्थः किं तु तज्जन्यत्वमेवतथा न×
×इति सामान्यकार्यताज्ञा ४

भि॰५

वा॰भं॰ तत्कानुमाने सति संध्योपासनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मत्कृतिनिष्ठहेतुताप्रतियोगिककार्यताधिकरण
त्वादित्यनुमानेन वा सिद्धिः ॥ एकविंशतिवेधतयाऽथमानुमानेन तद्दृष्टान्तः ॥ अत एव प्राकृतं दर्पेक्षा ॥ तानुमा
नानंतरं तद्विशेष्यकं मानमेव वा ज्ञानं प्रवर्तकमित्याकूतः ॥ नन्विति ॥ नन्विष्टस्य विशेषणवत्ताप्रतिसंधानाज्ञा
नानंतरं तद्विशेष्यकं मानमेव वा ज्ञानं प्रवर्तकमिति तस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ तस्मादतन्मते ज्ञानमात्रस्यैव स्वात्मविशे
न्यत्वेनाप्रवर्तकता तत्परं यस्यात्मान्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ तस्मादेतन्मते ज्ञानमात्रस्यैव प्रवर्तकत्वमित्येवं तत्त्वमिति ॥ संध्येति ॥ पक्षादिहेतुर्न व्यभिचारी तथा का
ष्यकतया ज्ञानविशेष्यकस्यापि प्रवर्तकत्वमित्येवं तत्त्वमिति ॥ पक्षे हेतुर्न व्यभिचारी तथाकां
षकतया ज्ञानविशेष्यकस्यापि प्रवर्तकत्वं धानेतदनुमानापेक्षेति वाच्यं ॥ तस्य स्वविशेषणव
र्यः ॥ नन्वानिसेवेदाधीनकार्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाधानेतदनुमानापेक्षेति वाच्यं ॥ एवं च निसेवेदाधीनकार्यताज्ञानं
त्वाप्रतिसंधानाज्जन्यत्वेनैव प्रवर्तकत्वात् ॥ इदानीं तन्त्वादेरसाध्यत्वाच्च ॥ एवं च निसेवेदाधीनकार्यताज्ञानं
प्रवर्तकमिति मितीतरेण बोध्यं ॥ पुरुषेति ॥ पुरुषविशेषणीकामना ॥ कविलुरुषविशेषणे तिपाठस्तत्रस्य विशे ३४
षणवत्ताप्रतिसंधानवत्त्वं पुरुषविशेषणं ॥ नित्यदृति ॥ पंक्ता सर्वेनेष्टमितिभावः ॥ लघुत्वादिति ॥ नित्यस्य
चित्स्य फलमिति भावः ॥ कैवेति ॥ पक्षेहेतोर्जन्यपदं बोध्यं ॥ उपायपदं नोगचिकीर्षायां व्यभिचारवा
रणार्थं तुल्यमिति ॥ दृष्टसाधनत्वधीरपि कृतिहेतुश्चिकीर्षायामेव हेतुरित्यर्थः ॥ मेलमिति ॥ तथाच

प्रामाणिके गौरवमिति भावः ॥ विशेषणमेव स्फुटयति ॥ जन्यसिद्धेति ॥ प्रकृते किमायातमत आह तथा चेति ॥ न
नु साध्यत्वं साधनत्वं च पाकादेः स्वरूपमेवाकातोन विरोध इत्यत आह नचेति ॥ नन्वेकनिरूपितयोस्तयोर्विरोधे
पि कृतिनिरूपितं साध्यत्वमिष्टनिरूपितं च साधनत्वं न विरुद्धमित्यत आह ॥ जन्येति ॥ केचित्तु स्वरूपग
तत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह यदीति ॥ अपरस्य रूपान्यावच्छेदेन सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमनुगम
तत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह यदीति ॥ अपरस्य रूपान्यावच्छेदेन सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमनुगमे
वेत्युक्तदोषानिवृत्तिरिति स्यादभिन्नेती स्यादिः ॥ सिद्धत्वेति ॥ तदगर्वं भेदविरोधएवेतिभावः ॥ तस्मादि
तितथावसमयस्तेदेनोनयज्ञानेसंभवतिनत्वेकदेति भावः ॥ इदानीमिति ॥ शाखावच्छेदेन वृक्षे संयोग
बछेदे१ तदसत्ता तावत्तदुः समयुगे दैनतदुन्नयम्भेदेन विरोध इति भावः ॥ ननु व्याप्त्यग्रहे नुमानाभावे विशेष्टो
त्तद्ग्रहस्यादत आह शब्देनेति ॥ शक्यतावच्छेदकैकरूपान्तावादिति भावः ॥ अस्तु वा कथं चित्तद्ग्रहस्तथा
पि साधनत्वादिविषयत्वेनकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे गौरवमित्याह गौरवादिति ॥ यद्यप्येकत्र साध्य
नत्वमपरत्र स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वमिदानीं मंतरां विशेषोस्य यत्रतथाप्यग्रे पदार्थति
साध्यत्वविशिष्टसाधन
सवाङ्गौरवं बोध्यं ॥ ननु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नेकारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वविशिष्टसाधन

ग्रा॰भ॰

रस्य ग्रंके पमिलपरो उपलक्षणत्वमवलंब्य परिहरति यद्वेति । नन्विति । गौरवादिति साव॥ ३५
नप्रत्यक्षेण बोध्यतिशेषः । पाको मत्कृतिसाध्य इति इदानीं पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्य इति बो
ध्यांतेन प्रवर्तके ज्ञानमुत्पद्यते न त्विदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं एतदनुमानावतारकाले तु मा
नकर्त्रा इदानीं पदार्थतपातिमते न कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धादिति चेत् । अत्रां नासि
नहीदानीं पदार्थस्य व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनानुमितिविषयत्वं मन्यामहे किंतु यथाय
ं हेतुस्तत्र साध्यमिति दैशिकव्याप्त्या यत्र देशे हेतुग्रहस्तद्देशीयत्वं साध्यस्य पक्षधर्मता बला
त्सिध्यति तथा यदा हेतुस्तदा साध्यमिति कालिकव्याप्त्या यत्र काले हेतुग्रहस्तत्कालीनत्वं साध्य
स्य सिध्यति पक्षधर्मताबलादेव न त्वन्यतरस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः प्रकृतेपि व्याप्तिग्रहदशायां के
ग्निमग्रंथे यदा तत्र तपदोपादानात् कालिकव्याप्तिरत्तिमता तथा च तत्कालावच्छिन्नपाकस्य प
क्षधर्मत्वपर्यवसानात् पक्षधर्मताबलादेव तल्लाभ इति नोक्तदोषः । नन्वेवमेतत्कालेपाकः
कृतिसाध्य इति ज्ञानेपीदानीं तनीयामत्कृतिसाध्यताज्ञानं यत्प्रवर्तकं तन्न स्यादिति चे

न्न आद्यस्यैव प्रवर्तकत्वे इदानींतनत्वकृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशेयस्य साध्यत्वेऽपि मो दार्
रूण स्यान्यथाकारत्वापत्तेः । नन्वेवमिदानींतनकृत्या चिरकालसाध्ये ज्ञानविराज्यादौ प्रवृत्ति
र्न स्यात् । एतत्कालेकृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेन्न । तत्र तदुपाये देवताराधनादौ प्र
वर्त्तते तत्र च तज्ज्ञानमस्त्येतमेव । अत एव यत्र तदुपायेन तादृशं ज्ञानं तत्र न तदा न प्रवर्त्तते एव
केचित्तु व्याप्तावपि न कालप्रवेशः तदानीं कृतिसाध्यताधीस्तु वर्तमानकालस्य पक्षतावच्छेदक
त्वादनुमिताविव स्यात् । अन्ये तु इदानीं कालस्य साध्यप्रवेश एव । न तथा च तत्प्रवेशो हेतावपि
न वैदेसाध्याप्रसिद्धिरिति । तेषामयं । सर्वमिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति क्वचिदनुमितौ जातायां तत्र व्या
प्तिग्रहेजाते प्रकृतानुमानकाले सर्वाप्रसिद्धस्य कालविशेषस्य विशेषणतयैव सर्वप्रसिद्धसा
धारणेन व्यापकतावच्छेदकरूपेण सिद्धिसंभवात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेद
कप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् । न्यायमते सामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्निवत्त्वा कालि
सान

विशेषस्यापि ज्ञानाद्वा नच सर्वमिदानीं पदार्थत्वेन ज्ञातं स्यादधुना इदानीं पदार्थस्य चैकरूप्याभावात्कथं
सर्वसाध्यसाधारणमेकं व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं। इदानीं पदार्थस्य हि ज्ञप्तिनिमित्तम
नुगतमवश्यं वाच्यं। अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः। तथा च तदेकमनुगतं व्यापकतावच्छेदकं स्यात्। किञ्चा
न्यथा पर्वतो यमिदानीं वह्निमान् इदानीं तनधूमत्वादित्यनुमितिरपि न स्यात्। अत एवेदानीमकृ
तिसाध्य इति शाब्दबोधोपि। अन्यथा ननुगमे न संकेतग्रहणात्तदनुपपत्तेरित्याहुः। तच्चिन्त्यं। इदा
नीमग्निमपदार्थयोर्ननित्यादननुगमेन व्याप्त्यग्रहादिति पूर्वग्रन्थविरोधात्। पाकेकृतिसा
ध्यत्वमिति — तत्सिद्धे बाधादिसत्त्विमग्रन्थविरोधाच्च। इदानीं तनस्य सर्वकालसाधारणत्वे ३८
न तत्रापीदानींकृतिसाध्यत्वस्याबाधात्। अन्यथाननुगमस्यैव वज्रलेपायमानत्वात्। सोप्ये
हेतौ च कालप्रवेशो यदा तदेति कालिकव्याप्त्युपदर्शनविरोधाच्च। कालस्याधेयकोटिप्रविष्ट
त्वेन कालाधिकरणे हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहात्। अन्यथा दैशिकव्याप्त्याकल्पितत्वं दि। त·
१शीयत्वं साध्यो दयं तत्रोपापत्तेः। पच्चो यत्कं सर्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ व्याप्तिग्रहः इत्या१

३२

भ्रांतत्रापि साध्याप्रसिद्ध्याता दृशानुमित्यसंभवात्। यदि चोक्तगत्या कालिकव्याप्त्या तत्रानुमिति
स्तदा मत्कृतपितया सुरूपाणां पदेव कालशक्तेः साक्षिन्यूहसत्कारित्यास्त रूपसदेवो च्चारण
कालीन्यघाधीनियामकं यथा दमादिपदे उच्चारयितृत्वादिकं नियामकं तस्यैव बोधनादतो नयथा
हृवोधानुपपत्तिः। न च तस्य नानार्थता तद्धदेवानुमाने शब्दस्य चताबो — व्यासस्याप्रयोजकत्वा
ग्रंथ५ दिति ह्रुताप्रागुक्तं। इदानीं वह्निमान् इत्यनुमितिरपि कालिकव्याप्तिग्रहे सत्युक्तगत्यैव यत्रैतत्का
लीनो धूमस्तत्रैतत्कालीनवह्निरिति विशेष्यकालघटितहेतुसाध्ययोर्दैशिकव्याप्तिग्रहे के
चिदन्यथापि। नच प्रकृते तथास्त्विति वाच्यं। सर्वत्र तथाव्याप्त्यग्रहात्। तथा सत्यतीतयागादे
र्व्यभिचारप्रसंगात्। सावनामेतेन निरासस्यासंगतत्वापाताच्चेति दिक्। मत्कृतिं विनेति इच्छा
धीनमत्कृतिं विनेति भावः। तेन प्राणपंचकसंचारे न व्यभिचार वारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र
मत्पदं परकृतपाके व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमात्रोपादाने श्रमे व्यभिचारादुक्तमप्रती
कं। मदिष्टसत्र मत्पदं तत्रैव व्यभिचारवारणाय। तस्यापि मदीयश्रमार्थिमदीयशत्रोरिष्टत्वा।

साधनत्वात् ननु भ्रमवदन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्येमदिष्टसाधने जलसंयोगादौ व्यभिचारः। न च स्व
च्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षितमिति वाच्यं। तथा सति तत एव भ्रमे व्यभिचारवारणे मदिष्टत्वस्य वै
यर्थ्यापत्तेरिति चेन्न। अन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यमदिष्टसाधनान्यत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वा
त्राप्य घप्यन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यान्यत्वे सतीत्येव कृते भ्रमे व्यभिचारवारणादुत्तरमतीकृत्य व्यर्थ
मेव तथापि तस्य हेतुत्वं तरतमाजकृतेन दोष इति ध्येयं। ननु वस्तुतो बलवदनिष्टाननुबंधित्वे सति तद
नुबंधित्वे न मत्कृतिं विनाऽसदेव तो विनासत्वेन मदिष्टसाधनमेव न मदिष्टसाधनत्वेन त्वमविष
यत्वादात्र वस्तुतो निरुक्तहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति काचिकव्याप्तौ व्यभिचारः। न च तत्वेन
ज्ञायमानत्वं प्रकृतहेत्वर्थः। तत्र तत्र दोषान्नास्तीति वाच्यं। तत्वेन ज्ञायमाने पिनिगडनिभ्यत्वदहस्य
मवातरुडीकृतकलेवरस्यवाक्रियानुत्पादने व्यभिचारतादवस्थ्यादिति चेन्न उक्तभ्रमादेव प्रव २
त्तिप्रतिबंधेन घापारस्यानिर्व्यूढतया तेन प्रजननादिष्टसाधनत्वस्येव तज्ज्ञानावेन हेतुत्वसत्वात्। ३८
असिद्धस्येसाधयित्रिमग्रेथपर्यालोचनपासाधनपदस्य फलोपहितपरत्वाभावात्। अतएव

पदा।

संप्रति मदिष्टसाधने स्वरूपयोग्ये विरक्ताविपाकादौ न व्यभिचारः। अनिर्व्यूढतादशायामाश्रया
भावेन स्वरूपयोग्यत्वस्याप्यत्वाबाधात्। न चेष्टसाधनत्वस्य कृतिं विनासत्वस्यासिद्धासिद्धधर्मतया
विरोधादेकदैकधर्मिगतत्वेनत्वानं न स्यादिति वाच्यं। एकत्र स्थूलकालेद्वयोरवच्छेदकभेदमादायत
त्संभवात्। वस्तुतः कदाचिदिष्टसाधनस्य मत्कृतिं विनाऽसत्वं तदा मत्कृतिसाध्याभिसेवव्याप्तिः। न चिष्टसा
धनत्वांशे तत्काळान्वयः। तादृशमुक्तं यस्य यदिष्टसाधनत्वं यत्कृतिं विना यदा न सिध्यति। यदि चैवं विर
क्ताविपाकादौ व्यभिचारशंका न तदानन्यत्वं विवक्षितं। ननु चेतावतैव सामंजस्ये किं बलवदनिष्टाननुबंधि
त्वोपादानेनान्यथ तदनुपादेयमेवेति वाच्यं। बलवदनिष्टाननुबंधित्वं वेत्साधयित्रिमग्रे पविरोधाद् दिति
का। बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्य साध्ये पि विवक्षिततया त्वमकृतेमधुविषसंपृक्तान्नभोजने व्यभि
चारवारकत्वेन तदुपयोगात्। न च साध्ये तदुपादानं विफलमिति वाच्यं। स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वे
न ज्ञायमाने मधुविषसंपृक्तान्नभोजने बलवदनिष्टजनकत्वाय दृष्टत्वात्तन्तिरिति तादृशप
त्वेनापि तस्य ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्। न च तावता ज्ञानात्तावन्मात्रहेतुतास्त्विति वाच्यं। तद्भावकारणत्वे गौ

ग॰प॰

नेरितिभावः। बाधादिति। कालिकव्याप्यपक्षधर्मताबलात् कालेकृतिसाध्यत्वं सिध्यति। एतच्च तत्र बा
धितमित्यर्थः। अप्रसिद्धेरिति। एतच्चोपलक्षणं। आत्मत्वे चैत्रत्वादौ व्यभिचाराद्बोध्यः। वर्त्तमानेति। विशि
ष्यापदिष्टत्व४क्रियते तु देर्दूषणावकाशो नान्यथेत्यभिमानः। सामान्यस्य यावद्विशेषनियतत्वादसि
द्धस्याज्ञानात् सामान्येनारूपेण सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह असिद्धस्येति। कृतेस्येति
यद्यपि ज्ञानादेः समानविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं। यादृशमिति। कृत्यनन्तरं न विषयता
रूपमित्यर्थः इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्यन्ये। सिद्धत्वेनासिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः। तद्वीति। तदापैत्रका
र्यासंसर्गाग्रहादिति भावः। तथापि यदि न तद्ग्रहस्तत्राह सिद्धौदनापीति। ननु विशेषरूपेणासंसर्गा ४०
ग्रहेऽपि सामान्येन रूपेण संसर्गाग्रहः स्यादित्यरुचेराह अपि चेति। विद्यमानासंसर्गाग्रहे हेतुमाह
कार्यत्वेति। किं चेति। यद्यप्यत्रेष्टापत्तिः समानप्रकारकतया जनकत्वातिप्रसंगः तथापि समानविषयककृतौ
संभवति भिन्नविषयकोऽनकल्प्यत इति भावः। अत्रेति। ग्रासाकराभिप्रायं ग्रहणम् इत्यर्थः४। पक्षतेति। पक्षतावच्छेद

४.

न२

कथं धर्मावच्छिन्न धर्मिज्ञानस्यैवमपक्षज्ञानत्वान्नाश्रयासिद्धिरिति भावः। नन्वेवं पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमि
तिहेतुत्वानुपपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिविषयताभ्युपगमेन पर्वतवृत्तितया हेतोरज्ञानात्। न च प
क्षधर्मताज्ञानमहेतुरेव परस्यापि एवं तदुपदर्शकपञ्चावयवोपि नेष्यत इति वाच्यं तस्य हेतुवचनेनैव तल्ला
भात् तदेव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानं तु प्रकारकव्याप्तिस्मरणं वा तस्य परामर्श इति वि
ताज्ञानवदन्तौ। पक्षसाकांक्षीभूयोपस्थितस्य हेतोरसंसर्गाग्रह एवं तस्यानुमितिहेतुत्वेनाभिमतः। अपि च
पाकत्वावच्छेदेन पक्वकृतत्वहेतोरसंसर्गाग्रहः सिद्धपाके तदसंसर्गाग्रहेऽपि पाकत्वावच्छेदेन तदभावावगाहन्य
थापाको मदिष्टसाधनमिति साध्यभिलाषोपि न स्यात्। एवं च यद्वच्छेदेन हेतोरसंसर्गाग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नवि
षयानुमितिर्भवतीत्येव सकलसाधारणं। भवति च प्रकृते पि पाकत्वं तथेति तदवच्छिन्नानागतपाकवि
षयानुमितिः। इयांस्तु विशेषो यत्राविद्यमानस्य लिंगासंसर्गस्याग्रहस्तत्रानुमितिः प्रमा यत्र विद्यमान
स्य लिंगासंसर्गस्याग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रहजन्य लैंगिकासंसर्गाग्रहमात्रं। न चासिद्धप्रकारकविरो
धिज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् सिद्धपाके न कृतिसाध्यत्वासंसर्गोऽस्तीति पिपाकत्वेनासिद्धपाकस्यैवानुमिति

ले१

नु।अ०

मानमस्त्विति वाच्यं। असदसंसर्गाग्रहस्य पत्रमानुमितौ कारणत्वेन तत्कल्पने बीजस्यपर्यवीकुरत्वत्वमानुमिता
वसामर्थ्यात्। सिद्धपाकविषयत्वेनुमितेरर्थमतो विसंवादात्। नन्वेवं पत्रसंनिकृष्टपर्वते धूमसंसर्गाग्रहदीते
पि यत्र वह्निदितेधूमवतितदग्रहात्पर्वतत्वावच्छेदेन सनगृहीतकृतिपर्यो कस्य सामग्रीसत्वाद संनिकृष्टपर्वत
विषयानुमितिः स्यादितिचेन्नात त्र साकाङ्क्षीहस्तस्येतोरन्यानालाधे घटघटत्वेइत्यादिसमूहालंबनादृत्वन्दी
ष्पेनायंघट इत्यत्र यथा साकाङ्क्षीभूय घटत्वज्ञानं तथेहापि लिंगज्ञानं विवक्षितमिति। तन्निवृत्या पक्षसा
काङ्क्षीभूयोपस्थितत्वं किं पक्षत्वव्याप्तितयोपस्थितत्वमुत पक्षेण सममग्रहीतासंसर्गाभूयोपस्थितत्वम
न्यद्या। नाद्यः। प्रकृतेन। गतस्य पक्षत्वेन [illegible] नतदभावात्। अन्यथाऽसंसर्गाग्रहस्य कुलोपव
र्णनानुपपत्तेः। न द्वितीयः। असंनिकृष्टपर्वतविषयानुमितिसाधनत्वेऽसौ न्यासांतदनिरुक्तेः। किंवा संसर्गाग्रहस्या
नुमितिसामग्रीत्वे हेतुत्वभावेनान्यथाख्यातिनिराकरणं तस्य न स्यात्। असंसर्गाग्रहद्वैविध्येनानुमिति
द्वैविध्यसंनवा। अतएव प्राभाकरैः प्रागुक्तं नवयावदनुमानाभासात्साप्रयोग्यतादिमनेपाधाद्वस्यालिं
गवत्तया पक्षस्य ज्ञानाद्धासोऽनुमितौ नवाभासे तज्ज्ञानमस्ति हेत्वभावादेवेति। अपिव लाघवात्पक्षेलिं

ना२ कवे५

गसंसर्गग्रहस्यैवानुमितिहेतुत्वं। एतेन पाकत्वं मदिष्टसाधनत्वसमानाधिकरणमिति प्रकारेण वस्तुग
त्यागतपाके वैशिष्ट्यकोटावंतर्भाव्य पक्षलेण गृह्यते तद्गृह एव पक्षधर्मताग्रहो विवक्षितः। नचैवं पक्षधर्म
ताग्रह एवांगतपाकस्य विषयत्वादप्रसिद्ध एव पाकः पक्षधर्मताबलाल्लिख्याती सत्निग्रंथविरोध इति
वाच्यं। विशेष्यतया स्वातंत्र्येणानतस्य लिख्यिरिसत्प्राभाकात्। नच समानाधिकरणमित्यत्राधिकरणं विशेष
णमतस्तदुपस्थितिं विना विशिष्टधीरिति वाच्यं। गुरुनये विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानाद्बाधा
दर्शविशेष्यैव विशिष्टबोधेऽपूर्वविशेषणविषयत्वस्वीकारादित्यपास्तं। असंनिकृष्टपर्वतविषयानुमिता
वेतत्राग्निपर्वतत्वं धूमसमानाधिकरणमिति प्रकारेणासंनिकृष्टपर्वतत्वं वैशिष्ट्यकोटावंतर्भाव्य पक्षध
र्मताग्रहसंभवात्। अन्यथासिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञाने समानप्रकारकज्ञानस्यैवाविरो
धितया विशेषतो व्यतिरेकग्रहेपि सामान्यतोन्वयधीसंभववात्। असंसर्गाग्रहस्तत्। नचैवं पक्षधर्मतत्त्व
मात्रानुमितिस्वप्रमापत्त्या विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्वाधिकरणाधि [illegible] लक्षणपरंपरासंबंधत्व
स्य विद्यमानस्यैव विषयीकरणेन प्रतीतेरभ्रांतत्वात्। अतएव काकारमपि कोहितः स्फटिक इत्यादिज्ञानं
संसर्गभेदेन प्रमाऽप्रमा वेति सर्वदर्शनसिद्धांतः विषयाबाधेन पक्षधर्मताप्रमात्वाच्च। नचैवं साध्यज्ञानमपि

परंपरासंबंधेन सिद्धपाकविषयकप्रमेयास्तु तत्कृतो नागतत्वान्त इति वाच्यं। यत्संबंधपुरस्कारेणाद्दिप्य
त्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतियोगितयासाध्यविषयस्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यायामनुमितौ तेन संबंधेन प
क्षे साध्यभानस्वीकारे। अन्यथानुमितौ संबंधानां नियमेन स्यात्। प्रकृते च कृतिसाध्यत्वे साध्यतादृशसंबंधेन
व्याप्तिग्रहस्तत्र इति कथं तत्परंपरासंबंधेनानुमितिविषयत्वं तथा च सिद्धेर्बाधाय एतस्य नागतत्वासिद्धिरनवप
रंपरासंबंधघटकानागतत्वस्य केवलानं दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। वैशिष्ट्यस्य स्वातंत्र्येण विशिष्टज्ञा
विषयत्वाभ्युपगमादित्याहुरित्यादि। तदपि विचार्यं। तन्मते हेतोरपि काव्यघटितत्वापत्तिः प्रसिद्धत्वेन परंपरया
संबंधेनापि तद्विशिष्टबुद्ध्यसंभवात्। विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानभ्युप
गमात्। किंचैवमसंनिकृष्टपर्वतविषयानुमित्यापत्तिर्दुर्वारा। तत्रापि संनिकृष्टपर्वते तद्धूमाभावात्तदपि
पर्वतत्वाधिकरणाधिकरणकत्वस्य पारंपर्यसंबंधेन धूमविशिष्टप्रत्यक्षसंभवात्। नन्वेवं व्याप्ति
तदा तत्र वह्न्यापत्तिप्रसक्त्यापत्तेः। अन्यथा यत्संबंधपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहस्तत्सामानाधिकरण्यप्रतियो
गितया तदनुमानं तेन संबंधेन पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिप्रयोजकमन्यथातिप्रसंगात्। धूमेऽसंयो
रूपसाध्यात्संबंधस्य तथा। तथा च परंपरासंबंधेन तज्ज्ञानमनु किंचित्करमिति चेन्न। हेतौ प्रकृते। ५

सिद्धिः

व्याप्तिबंधपुरस्कारेण व्याप्तिग्रह इति परंपरासंबंधेन तज्ज्ञानमकिंचित्करमिति तुल्यं। वस्तुतस्तु मापारि
त्वानागतपाकध्वंसमेवेष्टकृत्युद्देश्यतादशायामपि च सिद्धपाके परंपरासंबंधेन यदि हेतुज्ञानं तदा स
मानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वमित्यभिधाने यथार्थसिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परंपरासंबंधेन हेतु
प्रसंगसंभवात्। तत्संबंधावच्छिन्नतदभावस्यैव तत्संबंधविषयकतज्ज्ञाने विरोधित्वात्। अत एव सा
क्षात्संबंधावच्छिन्नलौहित्याभाववति स्फटिके परंपरासंबंधविषयकं लोहितः स्फटिक इत्यादिज्ञाने
सर्वसिद्धं। तस्मादप्रसिद्धपाकसिद्धिरिति विशेषणानुसुखसंबंधप्रकारकसिद्धसुखज्ञानादिच्छा स्यान्ना
त्यादनागते सुखेच्छा समानप्रकारकत्वस्यैव तन्त्रत्वे नेतिया यत्कल्पात्। ननु स्वदिच्छाया इदानीं तनसा
ध्यत्वविशेषणतयानागतसुखज्ञाने न तत्सत्वे दृष्टकृत्योजनसाध्यत्वानुमितिस्थापक्षधर्मताबलादना
गतत्वोजनासिद्धौ तत्पदार्थोदनसाध्यत्वानुमानानंतरं तत्पक्षकपाकसाध्यत्वानुमाने नोक्तरीत्यानागत
गतपाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं। यद्वा इष्टसाधनत्वहेतुत्वबाधेन तादृशसुखोपस्थित्यावश्य
कत्वेन सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्याद्यनुमितेः कदैवावच्छेदकतया नागतपाको

रा०त० ।दित्वनमिति ॥ ज्ञानस्याप्रत्यासत्तित्वादिनां गुरूणामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् अन्या
यनयेऽपि सविषयकत्वानङ्गीकारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति धीः। न च गुरुमते विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
पाविशेषणतावच्छेदकधीर्ब्येन तत्त्वतदुपपत्तिरिति वाच्यं विशेषणतावच्छेदकज्ञानविरहे इच्छा
विषयो विषयीकृतं इति सिद्धसुखविषयं सुखमिच्छामीति ज्ञानस्यान्वयितिकविषयसु
खविषयं। तथा त्वेवान्यथाख्यात्यापत्तेरिति चेत् पाककृतौमानसप्रत्यक्षतायां पाकस्येति
तदभिधानादिच्छायां न विषयविशिष्टानुभवः। इच्छाहेतुत्वे सुख्यत्वात् किं तु तस्य विशेषणताव
च्छेदकज्ञानोपस्थितं सिद्धसुखासंसर्गाग्रहात् तथा धीः। अस्तु वा ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरि ४३
त्यत्र ज्ञानपदस्य सविषयेच्छादिकमपि प्रत्यासत्तिः गुरूणां तु न तथा अपसिद्धान्तादिति। वर्त्तमा
नः ॥ मीमांसकानां नैयायिकानां चानागतगोचरज्ञानमस्ति सविवादं। भविष्यति पाको न वि
ष्यतिरिति रिक्तानुभवात्। तदुपायः सामान्यलक्षणाख्यानमनुमानं वा तदप्यतीतानागतविषय
पव्याप्तिग्रहजन्यं प्रसिद्धमात्रविषयकव्याप्तिग्रहजन्यं वेति विवादः। एवं वर्त्तमानः पाक

इष्टवर्त्तीपाकत्वात्। अथवा वर्त्तमानं दिनं पाकध्वंसावच्छिन्नदिनत्वात् इत्यादिना पक्षधर्म
तावलादनागतपाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं न च स्वमपाकादौ व्यभिचारः परेषां मते अ
यानङ्गीकारेणावरमत्वासिद्धेः। विशेषस्य वा हेतुत्वात्। अन्यथान्यापनयेऽपि तादनागतज्ञानं स्या
त्। सामान्यलक्षणा च यद्यस्ति तदा तत्प्रमतेनास्तित्वेन तदप्युपनयेन हाभ्युपगमाधीनं तस्या बोधकत्वं
एवं च कथं विदनागतसुखानुमितौ तत्र तोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्यानागतभोजनादिसिद्धौ न को ४३
पि दोषः। अन्यथैतत्संध्यायामहं कृतिसाध्यसंध्यावंदनमित्यनुमितावप्यनागतसंध्यावंदनानन
स्यात्। यदि च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाद्दूरस्य सिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदातु
त्या तर्हि वा नागतज्ञानसंभवे पक्षधर्मताग्रहसंपन्नयादसंसर्गाग्रहाद्यनुमितिसामग्र्यां तत्कल्पन
मप्रामाणिकमित्यप्रसिद्धं कृतौ पाकप्रसिद्धिरित्यसंगतमेवेति संक्षेपः। असिद्धपाकइति। यद्य
पि यथाश्रुतं साध्यं न तत्र बाधितं तथापि कालिकव्याप्त्या तदा कृतिसाध्यत्वानुमितौ बाधः अतए
व तदा तत्र पक्षधर्मताग्रहानुपपत्तिरिति तात्पर्यात्। तस्मादिति। असिद्धस्य पर्वनीयवह्नेः सिद्धस्य गोत्वादेः

श०प्र०

ग्राह्यत्वे स्यंदनादिभेदो न यस्मिद्वत्पात तत्प्रतिसंधानजन्यत्वमेवावच्छेदकं न त्विष्टसाधनत्वादिबप
कत्वं कल्पनीयतादेवं वयुगपदुपस्थितिसत्तावेन लाघवावतारोपीतिवाच्यं यत्रशब्दादनुमानाद्वा देवादि
ष्टसाधनतोपस्थितिस्तत्र न दवतारसंभवात् गौरवादिति। नवसाधनत्वस्यानियमो नन्यथासिद्धगन्तेतया
गौरवं तुल्यमितिवाच्यं। तज्जन्यत्वस्यापि तत्प्रकारकत्वपर्यवसन्नतया तत्प्रवेशस्य तुल्यत्वे स्वविशेषणा
धिकस्यागप्रवेशेन गौरवात्। यद्विषय प्रवृत्तौ सामग्र्यं तरं तदा तदपि गौरवं बाध्यं यच चित्तजन्यत्वं प्रवर्त्त
कज्ञानेन विषयद्वतिकिं गौरवेण तथापि कारणतायां त्मकेणावच्छेदकतया तदवश्यं ग्रहीतव्यमिति गौरवा
वतारो बाध्यः। ननु विरोधादिष्टसाधनविषयकत्वं न कुत्रापीति युगपदुपस्थितिरित्याशंक्य निराकरोति।
न चेति। सामान्याभावे साधनत्व सामान्यारोवे विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्यान्वयप्रसंगादित्यर्थः यादृ ४५
शं वक्ष्यं विरोधादर्शं भविता दृशंन प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह न चेति। अत एवेति। एककालीनसाध्य
त्वसाधनत्वविरोधादेव तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्मनामधेयत्वं कल्प्यते अन्यथा वाजपेयपदस्या
येनोपस्थितयो गेलिंगपदेनेष्टसाधनत्वान्वयबोधापत्तौ विरोधः स्यात्। एकविशेषणावच्छिन्ने विशे

ष्ये विशेषणांतरबोधस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्वेन तत्र विशेषणयोरेककालीनताया नियमात्। अत एव गंध
प्रागभावावच्छिन्ना पृथिवी गंधवतीत्यत्र बाध इत्युक्तं। तथा च तृतीयाकरणत्वाभिधाने वाजपेयनामक
याग इष्टसाधनं करणं चेत्यन्वयः। अयोग साधुरेवतृतीये सन्ध्ये। ननु वाजपेयनाम्ना यागस्य वाच्यवाचकभा
व एवान्वयो वाच्यस्तद्बोधश्च न वाजपेयपदोपस्थितिं विना। अन्वयप्रतियोग्यनुपस्थितावन्वयबोधासंभवा
त्। तदुपस्थितिश्च न तत्पदेन रात्र्यापागरूपार्थशक्तत्वात्। स्वपरत्वे च लक्षणा स्युपगमाद्यो न लक्षणायात
त्र शक्यत्वग्रहस्य शाब्दसंबंधित्वेन स्वस्याग्रहादिति चेन्न। वाजपेयपदस्य सामान्यतः कचिच्छक्तिग्रहे तत्ब
इसे नवाद्बोशक्तिग्रहेणास्योपस्थितिसंभवोऽ। अत एव वन्हिपतितस्य स्वार्थसंबंधाभेदे स्वरूपोपस्थितिं श
क्तित्वमादिति। ननु यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे कल्पकालता तन्न तदा वह्निनापर्वते त्यत्रापि वह्निसाध्य
त्वेष्टसाधनत्वयोर्युगपज्ज्ञानं न स्यादिति चेन्न। तत्र वह्निसाध्यत्वस्योपलक्षणत्वे नैकस्य द्वयमित्यन्वयात्। तोन
नात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं। विशेषणत्वे संभवत्युपलक्षणताया अन्याय्यत्वादिति॥ इति॥ साध्यत्वसाधन
त्वयोरिति। यद्यपि साध्यत्वसाधनत्वयोर्द्वयत्वपृथिवीत्ववदविरोधादेकसमयावच्छेदेन विप्रतीत्यापत्तिरिति

२

१०५ संयोगत्वजात्यवच्छेदेनेदमादाय विरोधो वाच्यस्तथा वक्तृदेवावच्छेदेनेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति चेत् न यथाश्रु
तेनोत्तरेण परिष्कर्तुमशक्यत्वात्तथापि प्रसक्तप्रतीतौ सामग्री महिम्ना वच्छेदकस्य क्लृप्तिनियमोपि भ्रान्तिप्रतीतौ भिन्नौ
विद्यमानयोर्नावच्छेदकत्वक्लृप्तिनियमः अप एतेन वक्तृत्वसंयोगवत्त्वसंयोगाभाववत्त्वयोर्भेदे विशेषादुक्तपक्षीयगुणव
सिद्धेस्तत्तात्पर्यम् एकदेशिमतमाह कार्यसाधनत्वेनेत्यभिमतेति। साध्ये इष्टकाले नेतीत यावतोंऽशे भ्रमस्तिमानः
तहीति इच्छाकारणस्य च ज्ञानापेक्षायेच्छा कारणत्वमात्रस्य लघुत्वादिति भावः। एवं च फलेच्छायां फल
ज्ञानमुपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति तत्र सामग्री भेद एव परं न त्विति तत्र तद्भेदांशो कार्यता। फले
तदुपायसाधारणविकीर्षा सामान्ये च कृतिसाध्यत्वप्रकारिके इच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुतेति सामग्र्यैकमि
ति लाघवमिति तत्तात्पर्यम्। आद्यदोषमाह गौरवादिति। अस्येतमाह तत्पुरुषेच्छायामिति। अतिप्रसंगो रक्षादौ। विशे ४८
ष्यमिति। ननु यदि जनकज्ञानस्यैव इच्छायां प्रकारत्वं तदा फलेच्छायां कथं स्वप्रवृत्तिः प्रकारः स्यात्। तानादि
स्ववृत्तित्वेन ज्ञातमेव सुखादिस्ववृत्तित्वेनेष्यते सर्वत्र तथा सामग्री विरहात्। यत्र अपि स्ववृत्तित्वबाधाव
तारस्तत्रापि दुर्लभवस्तुनि स्ववृत्तित्वप्रकारकेच्छानुत्पादानच स्ववृत्तित्वमिच्छायां प्रकार एव नेति

वाच्यं। अनुभवविरोधात्। स्ववृत्तित्वेनेष्यत इति सर्वत्र तथाध्यवसायित्वात्। न च क्वचित्क्रोधधर्मो साधारणसाम
ग्रीसापेक्ष स्ववृत्तित्वप्रकारकत्वं तु सार्वत्रिकमिति सामान्यसामग्रीनिर्वाह्यमेवेति वाच्यं। कौरुणिकस्य परदु
खप्रहाणेच्छायां स्ववृत्तित्वस्याप्रकारत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात्। अत एव निरुपधिपरदुःखप्रहाणे
च्छा करुणेत्युच्यते। तस्मादसमाधानमिति तदभिहितं यत्तन्मात्रे कृतिसाध्यत्वमात्रं बालस्य स्यादि
ष्यति। अत एवेति। दृष्टेति। तथा च सुखादिवृत्तित्वेन बहिरंगस्यापीष्टसाधनत्वस्यैव तत्र स्मरणं क
ल्प्यत इति भावः। ननु कथं दृष्टादाविति चेत्यत आह दृष्टत्वादाविति। प्रमाणत्वस्यादिति। यद्यप्यत्र पर
स्यष्टापत्तिः स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतस्य तत्कालस्य स्वर्गकामनिवोन्यान्वयबोधे न प्रा
माण्यमपि तत्पदसमभिव्याहृतस्य विषयाबाधेन प्रामाण्यात्। यथा स्तनन्धये मे डलौकयोरिति स्या
प्रामाण्येपि कुर्यादित्यस्य प्रामाण्यं तथापि प्रवर्त्तकत्वाभावएव तात्पर्यं। व्यभिचारमप्याह शेषेति। एवं
चेत्यादिदूषयति। वस्तुतस्त्विति। न च यत्नमपि गौरवं नापाकृतमिति गौरवे विपरीतप्रमादात्ता तत्स्तु
वैवमिति। बलवदनिष्टाजनकज्ञानं चत्वयापि प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयं। अनभ्युपगमे वा ततोप्यस्य गुरुत्वात्।

ग०भ० यद्वा एतदस्वरसादाह । ज्ञानज्ञानस्येति । एतेनातिप्रसीनमपास्तं । तथाः ॥ सा भावे तव्याः । अतीतस्यापि दि
सर्वत्वेपि वर्तमानत्वमनिमितमिति न पूर्वापरभेदः ॥ कल्प्यमिति । वस्तुतः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावा
न्न तत्र कृतिरिति भावः ॥ इष्टसाधनेति । मदिष्टचिकीर्षाजन्योपायेच्छात्वं तज्जन्यतावच्छेदकं गौरवादिति
भावः ॥ कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति नो कल्प्यमित्याशयः इच्छाया
इति । भावाद्यौ तथा व्यवस्थापितत्वेन तथैवासिद्धांतादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु पाकादाविष्टसाधनता
ज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तद्धेतोरेवेति न्यायाधिकी वैवगायते तज्ज्ञानेपि कृतिसाध्यत्वप्रकारक
त्वसत्त्वात् । नन्वेतस्य ——— कल्पनं गौरवात् । मानाभावाच्चेत्यत आह । चिवकृतिसाध्यत्वज्ञाने प्रकृतिहे ४१
तुतया व्यवस्थिते तिप्रसंगवारणायेष्टसाधनत्वं तत्र विषयतयावच्छेदकमात्रं कल्प्यते लाघवान्न तु
इष्टसाधनत्वं कारणांतरं गौरवात् । यद्यपि तु पुरावर्गिशानेवैशिष्ट्यमेवावच्छेदककल्प्यते न तु जे दाग्रह
हेतुत्वादिकिमिति भावः ॥ स्वरूपसद्विशिष्टत्ववादी एव कृति । नन्विति । तथा च तत्रेष्टत्वाभावात्प्रवृत्तस्या
वइति तदेव हेतुरिति भावः ॥ उत्तरं । भेदेनेति । तथा चेष्टसाधनत्वज्ञानाभावादेव नन्वेतदभावइति भावः ॥

द्राज्योपायेन प्रवर्त्तत इति शेषः ॥ सिद्ध इति । त
असिद्धत्वात्राज्येन प्रवर्त्तत इति शेषः ॥ अपरिचया एवं च राज्येपि प्रवर्त्तते चेत्सर्वः ॥ इदानीमिति । इदानीं
ध्यावानन्यगत्याऽसिद्ध एव प्रवृत्तिरस्तु पेयाः ॥ तदा प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ तर्हि राज्योपायमेव करोति
न्मकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावान्न तदा ज्ञानात्सेवेति न प्रवर्त्तते । अन्यथा तत्राप्यप्रती
त्यत आह राज्येति । अन्ये तु कृतिसाध्यत्वादिज्ञानाभावाद्यागादौ प्रवृत्तिस्तात्सिध्यनंतरमेवेत्यर्थः ॥
करादिति भावः ॥ सिद्धेति । तथा च यागादौ चिंतितापुरोडाशादौ प्रवृत्तिरूपेष्टसाधनत्वात् कृतिसा
नन्वेवमपि संजातबाधोपि सविषान्नभक्षणे प्रवर्त्तेत तस्यापि तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् तदधिकेऽ
ध्यत्वाच्चेत्यत आह इष्टसाधनेचेति । नच केवलदुःखजनके प्रति योग्यप्रसिद्ध्या तदधिकदुःखाजनकत्वस्य
दुःखाजनकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं तन्मात्रासेनेष्टोत्पत्त्यनांतरीयकदुःखाधिकदुःखजनकत्वेप्रसिद्धं तदन्यत्वं
विवक्षितत्वात् । वस्तुतइष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखाधिकदुःखजनकत्वेपि दुःखजनकत्वान्योन्याभावरूपत
विवक्षितमिति नो क्तदोषः ॥ न नाजनकत्वंजनकान्योन्याभावजनकत्वान्योन्याभावरूपमे
याभिन्नं तथा च मिलितज्ञानहेतुतायां गौरवमननुगमश्च । प्रत्येकज्ञानेपि फलसिद्धेश्च प्रत्येकहेतुताया
मननुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुतायामपि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याकुः ॥

शे॰ज॰ ननुनीं तरीव कर्तव्यमिष्टहेतुः क्रियाजन्यत्वं वा व्याप्यत्वं वा तदपि दैशिकं कालिकं वा दृष्टनियतस
र्वकालीनत्वं वा नाद्यः। अगम्यागमनादावतिव्याप्तेः। नरकस्याप्यदृष्टद्वारा क्रियाजन्यत्वेन
तदनधिकत्वात्। न द्वितीयः। नन एव तत्र नरकस्येतदिष्टोत्पत्तिनियतत्वात्। तयारेकालमुत्पत्तिनियता
त्वात्। न तृतीयः। इष्टोत्पत्तिपूर्वकालीनस्वर्गजनकपाकादावव्याप्तिरिति संगात्। नापि चतुर्थः। उत्क
टानिष्टपूर्वकं कर्कि विदिष्टसाधनत्वेन ज्ञायमानेपि प्रवृत्त्यापत्तेः। अत्र वदन्ति। इदानीन्तनबलवद्द
षविषयदुःखाजनकत्वे सति तात्पर्यं। द्वेषे बलवत्त्वं चोत्कटत्वं जातिविशेषः। अत एव रागो यस्य ने ४८
नरकादौ तादृशो द्वेषस्तदा तत्कृतावपि प्रवृत्तिरन्यदा निवृत्तिः। न चोद्वेषे बलवत्त्वमधिकदुःख
मात्रस्यैव द्वेषविषयत्वेन पाकादावप्रवृत्त्यापत्तेः। योगिनामपि सुखदुःखयो रागद्वेषसत्त्वात्। अ
न्यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसंभवापत्तेः। न चास्मदादिविरोधीयं इत्यादौ अस्मदादिस्वोत्कटरागद्वेषविरहप
रत्वादिति। अत्रेदं चिंत्यं। एवं दिने कलंजं न भक्षयेदित्यत्र विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्यवसा
यितया कलंजभक्षणमुत्कटद्वेषविषयदुःखसाधनमित्यर्थप्रबोधः स्यात्। तथा च परस्य रागाध
स्य न दुःखे नोत्कटद्वेषस्तत्प्रतीतद्वेषस्याप्रामाण्यं स्यात्। विषयबाधात्। एवं च सत्येव वेदः कवित्व

ति प्रमाणं केचित्तु स्वप्रमाणमिति निरुक्तद्वेषसौरवं श्येनजन्ये तु सादरपि तथात्वं स्यात्। यदि च तदनंतर्भावः
त पायिं कि विद्वेषविषयत्वं सकलद्वेषविषयत्वं वा विवक्षितं आद्ये यजेतेत्यादौ बाधापत्तिः। बहुवित्त
व्ययायाससाध्ययागजन्यदुःखेपि कस्यचित्तारवं मादेरुत्कटद्वेषसंभवात्। अंत्ये न कलंजं न भक्षयेदित्यादे
रपि प्रामाण्यापत्तिः। शयस्योत्कटत्वं जातिविशेषस्तदपि विषं। उत्कटानुत्कटानां दुःखविषयकस्य
मूलं वेनाघत्रवदुत्कटयोर्निरोहद्वेषयोरेकरूपत्वे अनुत्कटः स्वल्पकर्तत्त्वरूपतिरस्काव्यप्य रति
स्यात्वं न चात्र द्वेषविषयज्ञानादेरपि सम्भवात् जनकत्वोच्छेदापत्तेः। सामग्रीयोगापत्तेः। कर्मवि
निगमकाभावाच्च। यदि च तत्र नपातदा नाविनुल्यो। यदि च तत्र तत्स्योपाधिस्तदा तदननुगमः। तद्द्वेषा
न्यत्रापि तस्योपधितापत्तिश्च। अत एवोत्कटकोटिके संशयेपि तज्जातिसिद्धुक्तौ। अस्तु वोत्कट
त्वं जातिस्तथापि शत्रुवद्देवदत्तादिकारणविशेषप्रयोज्यो द्वेषे वैजात्याभावस्य कल्पितत्वेन कार
णत्वाद्द्वेषनिष्ठमुत्कटत्वमनेकं वाच्यं तथा च तदननुगमेन ज्ञानाननुगमात्। प्रवृत्त्याननुगमः। लिङा
दिपदशक्तिग्रहणानुपपत्तिश्च। किं च जनकत्वस्यान्योन्यात्वं तावद्वर्गस्तदात्मानुगमे न शक्ति

ष्टसाधनत्वानुपपत्तिर्न च जनकत्वविरोधित्वमनुगतमिति वाच्यम् । तत्तदाकारकज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन त
च्छक्तिकल्पना नर्हत्वात् । अपि च स्वविषयानन्तरोत्पन्नजन्यसुखे द्वेषापि रहेतोरिष्टसाधनत्वाभावाद
वातिप्रसंगवारणे मुक्तविशेषणानां ननु यदि विषलक्षणजन्यदुःखासम्भिन्नसुखत्वेन त
त्वं तदा तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं न स्यात् तन्नो स्वकौ सुखासंभेदाद्यलक्षणादिति चेत् । अस्तु तावदेवं त
थाप्युत्कटेच्छाविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु तदभावादेव नातिप्रसंग इति चेत् किं तु विरो
पेण तज्जन्यदुःखे द्वेषोत्पत्त्येन तत्सुखे रागोत्कटत्वाभावात् । यदि च कलञ्जभक्षणजन्यसुखेक
स्य विद्यमानोत्कटत्वेन निषेधानुपपत्तेर्न विध्यर्थः । तदा तत्रापि तुल्यम् । एतेन सहितत्वात् विषयदुःखा
जनकत्वं तद्विवक्षितमिति परास्तम् उत्कटत्वात् निषेधानुपपत्तेः । द्वेषातिरिक्तायां तस्य हि तुल्यतया
निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । वयं तु ब्रूमः । एकस्यापि विषये पुरुषभेदेन समयभेदेन द्वेषोत्पत्त्यौत्क
टवशात् प्रवृत्त्यप्रवृत्ती इत्यनुभवसिद्धम् । एवं चोत्कटविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमि
ति नोत्कटत्वलक्षणव्याप्तिः । ननु तदभावज्ञानं कारणं तथा च तदनुगमेऽप्यदोषः प्रतिबन्धकान
गमस्यादोषत्वात् नि इति सामग्रीत्वेन तस्य प्रतिपक्षत्वात् साक्षादेव प्रतिबन्धकतया तु न कज्ञाना

द्वेष

विरोधिनः कथं प्रतिबन्धकत्वमिति न दोषः । साक्षादविरोधिन एव ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकतया
प्रतिबन्धकत्वात् । अत एव बाधप्रतिपक्षितत्वज्ञानस्य पिनानुमितौ हेतुः तथा चैतस्याप्रवेशान्नो
त्कटदोषः उत्कटत्वं च जातिरूपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा तदभावज्ञानमपि हेतुः तदा पोत्कटद्वेष
विषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेषसामग्रीत्वान्नाननुगमः । अन्यथा मदिष्ट
साधनज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्राप्यननुगमापत्तेः । न चैवं तस्यापि विध्यर्थप्रवेशे गौरवं दोषाप
त्तिरिति वाच्यम् । न हि यावद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तावान् अवश्यं विध्यर्थः । तादृशस्यापीदानीं
कालिकस्य मदीयत्वस्य चाप्रवेशात् । यदि च बाधकाभावस्य तदन्तर्भावे विध्युद्देशे निषेधानुपपत्त्यादि बा
धकादस्यापि तथात्वं अत एव श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्रापि प्रवृत्तिः । अत्र स्वर्गोत्कटेच्छाविषयसा
धनताज्ञानमेव वा हेतुरतो नातिप्रसंगः । अत एव रागद्वेषयोरुत्कटत्वेन प्रवृत्तिरित्यग्रे विस्तारयिष्यते ।
यद्यप्येवमपि न कलञ्जभक्षणादौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्निषेधान
न्वयात् । तथापि पुरुषभेदेन समयभेदेन चैकस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्ती स्तोऽन्यथोपपादयितुमशक्यत्वात् । उक्त
स्य प्रवर्त्तकत्वेन तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्यान्यो ऽसुरविधावत्युदासेन ... याविरोधान्निष्ट

अ२
ति
श्री०भ० साधनत्वपरत्वमस्तु न च व्युत्पत्तिविरोधः स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागतिकर्तव्यकार्ये
यागइष्टसाधनं वेति षष्ठ्यर्थमंतर्भाव्यान्वयबोधेनाविधिवाक्ये सुत्यमर्थे तत्कल्पनावच्छिन्नधवाच्य
पनन्यगत्यातत्कल्पनात् सुविभक्तोलक्षणा याः संभवात् अस्तु वा निषेधानुपपत्त्या ज्ञानतिप्राय
एव विध्यर्थः। अतएव कुसुमांजलौ तथैवाचार्यचरणैरुक्तं प्रवर्तकं न्तकं मे वेति सह दर्पैरेवा कलत्रं प्र।
एवं च प्रकृतग्रंथसंगतिरपि स्वैदिक्। लाघवादिति। कृतिसाध्यत्वइष्टसाधनताज्ञाने च लंदकमात्रेकल्प्यतेन त्वे का
वस्तूपकारणांतरकल्प्यतेगौरवादित्यर्थः। अन्यथा वेति। प्रवर्तकज्ञानेतदपि वा विषयतावच्छेदकमि
त्यर्थः। बह्वायासेति। तज्जन्यदुःखस्योत्कटद्वेषविषयत्वादिति भावः। फलेति। तथा च फलाधिक्या त
५८ ज्जन्यदुःखेतादृशोद्वेषइति भावः। आस्तिकस्येति। यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागो त्कटस्याप्रवृत्ति
तु भवसिद्धा तथापि तन्नरकेनोत्कटद्वेषसत्त्वेतिता त्पर्यं। अतएव वैराग्यदशायां तत्रोत्कटद्वेषात्तस्यैव
निवृत्तिरिति। विध्यर्थेति। यद्यपि नापि विधिः कलंजभक्षणस्य रागप्राप्तत्वादेकत्रैव विधिनिषेधानुप ५०
पत्तिः तथापि निषेधको ह्युपस्थापकविधिरूपकोऽयं भक्षयेदिति शब्दः प्रवर्तकज्ञानस्यैव विधित्वादिति
प्रति१ जनकशब्द१

साधन३ पे१ इस्वा१
बोध्यं। नन्विति। यद्यपि व्यासेन घटः परोक्षो लक्षणाभ्युपगमादसंभ
ना पि१
पिविरोधिपरत्वं --- तद्भिन्नस समानबोधनात् नचानत्रापि तथैवा स्त्विति वाच्यं तथास पर्युदासलक्षणां तथा
तीष्टभिन्नत्वस्तानेऽपि नञ्कारु पानिष्टसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः। केचित्तु सर्वोत्सर्गसादा
दृष्टिपेतिविशेष्यवतीति। एतच्चानिरिक्तविशिष्टाभावानभ्युपगमेन बोध्यं। वस्तुतो विशिष्टनि
षेधसिद्धौ तत्ततोऽनुमानाद्विशेषणाभावासिद्धिरिति ध्येयं। तदनुबोधितस्य विध्यर्थान्नतत्वे
पियो निषेधान्वयमुत्पादयति। तन्मतमुपन्यस्य निराकरोति। इष्टेति। मीमांसकाः शंकते श्येनेन
ति। अभिचारस्यापि हिंसात्वेन न हिंस्यात्सर्वा भूतानि --- निषिद्धत्वादित्यर्थः। न चाग्नीषोमीयपशु
सावद्यमप्यनिषिद्धाः इह बोधितत्वादिति वाच्यं न हिंस्यादित्यस्य रागप्राप्तहिंसानिषेधपर
त्वात्। श्येनहिंसायाश्च रागप्राप्तत्वात्। अग्नीषोमीयपशुभ्यालंभनेनक्रत्वर्थत्वेन बोधितत्वादिसा कृ
अवोग्यत्वादिति। नन्वपदार्थः पदार्थेनान्वेति निव्युत्पत्तेः कथं तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेणान्वय इति चे
अगौरवनिस्यइत्यत्र विशेषणानन्वयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्यायोग्यत्वे विशेषण
स्य

१०५० स्य विशेष्यान्वितत्वाभाविराकांक्षात्वादपरपदार्थेन नान्वयो न भवति यागो निरस्य इत्यादौ अत एव स्वतंत्रो
पस्थितये लक्षणनिराकांक्षत्वमूलकमेव पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यपि। नन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं त ५०
दनुबंधित्वं विशेषणमित्यन्यैव किं विनिगमकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्। अत एव विशेष्यवनीतिप्रवं
गंथोप्यसंगत इति चेन्न इष्टापामिष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात द्विशेष्यकविशि
ष्टे लिङ् शक्तेः। न चैवं कृतिसाध्यत्वेपि तुल्यं विकीर्षानिर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानमात्र हेतुत्व
कल्पनात्। नचाख्यातत्वेन कृतौ शक्ते स्तत एव संसर्गमर्यादया कृतिसाध्यत्वलाभात् प्रथक्त्र शक्ति
कल्पनमिति वाच्यं एवं सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारकत्वाविकीर्षायास्तत्प्रकारत्वानुपपत्तेः।
तथा सति लडादिविद्धिषयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न साध्यत्वेनेति यथाश्रुत एवधात्वर्थाः त्वश्य
कत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादित्रिषु प्रत्येकं शक्तिः त्रयमेव युक्तं तृतीयायाः करणत्वैकत्ववदिति चेत्। अत्र
वदंति। कृतिसाध्यत्वे कृतौ जसेन चेनष्टधकृतौ वपित दनुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे गलाघ
वादेकैव शक्तिरिति लौकिकं। न च दनुबंधित्वविशिष्ट एवेकाशक्तिविशिष्टमात्र एवचापरे तिविनिगंतु
कृतिसाध्यत्व

मश्च ... द्वयमेवाशक्तिर्न पुनः ... मात्रनत्वेन दनुबंधित्ववैशिष्ट्य सामानाधिकरण्यप
एवं वदनन्य ... यदि त्वधर्मांतरे तदनुबंधित्वमानाधिकरण्ये येष्टसाधनत्वस्य
वैशिष्ट्यं ... ताबाधावतारकालेवगतेः तत्रापि ... ष्टसंसर्गः। ... नत दिष्टसा
धनत्वं निरूप्य ... अनुमतत्वया ... त्वस्य शक्यत्वात्। नन्वाप्रतिविषयवि
शेषकत्रितयप्रकारकं ... तत्र शक्तित्रये एव निर्वहति ... विशिष्ट शक्त्यादि लिङ्
पदात् लक्षणया स्वार्थत्वेन तदुपस्थिति नूनपदार्थैकदेशान्वयः। न च विनिगमना ... या
तौल्यभावेपि लिङ् विभक्तौ तदभ्युपगमात्। अत एव ... योगरूढी ... निरस्तो
विनिगमनाविरहादिना विशिष्टस्याशक्यत्वात्। एवं च सप्रकारके नानार्थ गौरवं न दोषा
य। किं च विशिष्टशक्यत्वे सामानाधिकरण्यस्य वैशिष्ट्यमपि शक्यं शक्तित्रये तु तत्संसर्ग
मर्यादयैव ... तत इति विपरीतमपि गौरवमिति संक्षेपः। नयं कुरूपः। तदनुबंधित्वं लक्ष
द्वेषविषयत्वं ... जनकत्वमेव वा ... निर्वक्तुमशक्यत्वात्। एवं च यस्य ... जन्मदुःखेन

कृति
३

शा०न० ताद्दशो द्वेषस्तं प्रति तदन्वययोग्यमन्यं प्रति नेति वेदार्थनिष्ठानस्यात् । तथा कलंजज्ञानस्य प्रवर्त्ति
कत्वे सर्वोक्त्युक्त्या तन्निशेषकमतो नात्र विधिप्रत्ययानुपपत्तिः नचैवं श्येनकामनाया अधिकारि
विशेषणत्वात् तत्कामस्य बलवदनिष्टाननुबंधित्वाद् य इति तत्सर्वं योग्यमेवेति वाच्यं । श्येनका
मस्यापि तांत्रिकस्य तत्र द्वेषोत्कटत्वात् नहि तांत्रिको न प्रवर्त्तते इति तस्यैव रिपुवधेच्छापि न । स्नीति ।
नन्वितरमिश्रसाधनत्वेपि तुल्यं स्वर्गेपि सर्वस्येच्छाविरहादिति चेन्न । स्वर्गकामनापास्तत्राधिका
रिविशेषणत्वेन तत्कामं प्रति तस्य सर्वत्रान्वययोग्यत्वात् । एवं कृतिसाध्यत्वेपि स्वस्वरूपयोग्य
तायाः सर्वत्र सत्त्वादिति दिक् । रागेतीति शत्रुवधे रागोत्कटः श्येने द्वेषोत्कटः स्वकार्ये नि
ष्टानुबंधित्वतिरस्कारान्नत्वेतावता नरके बलवद्द्वेषाभावात् इष्टहानिरिति भावः । अन्येत्विति ।
अत्रेदमनभिमतिबीजं । श्येनाद्वधो वधान्नरकमिति बलवदनिष्टमिति निष्प्रयोजकसमानाधि
करणत्वेन तदा बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यमन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिः एवं
च तत्रैव लिङादिशक्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति । साधेति । तथा च बलवदनिष्टाजनकत्वमन्वया ५२

योग्यमेवेति । [illegible] मन्वययोग्यमेवेति [illegible] आपाततो मरणावलक्षणमा
त्मानुनिःपादीति । अनुनिःपादिस्वाव्यवहितोत्तरवर्त्तिमरणीयस्य फलं नन्वेवं फलपदवैयर्थ्यं । म
रणाजनकेतरव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारत्वस्य प्रतियोगित्वात् । पृथक्विशेषबंधेन मरणस्य तदीयत्वात्
फलपददानेन जन्यजनकसंबंधेन तदीयत्वलाभान्नोक्तदोषः । नन्वेवं खड्गघातेपि हिंसा न स्या
त् । तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेन्न । मरणफलक इत्यत्र तादृशमरणफलकं यस्य
तादृशव्यापारो यस्येति मध्यपदलोपिसमासाश्रयणादित्येके । अन्ये तु मरणं प्राणशरीरवियोग
रूपं फलं यस्य स मरणफलकः । प्राणस्यंद एव सोऽनुनिःपादी यस्य स खड्गप्राणसंयोगस्तथेत्या
हुः । अपेक्षाबुद्धिर्गमव्यवधायकमिति न्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः । गौ
रवादिति । यद्यपि तत्रानुनिःपादित्वं विशेषणमत्र तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति न गौरवं तथा
पि व्युत्पादकपरंपरामृतेन हन्तृत्वमिति तद्वारणायानुनिःपादित्वं विशेषणमत्रावश्यकमिति वाच्य
तिस्वविशिष्टेनेन मरणोद्देशेन शस्त्रप्रवेशात् रवशुक्तेपादितत्रापि हिंसात्वमेवेति नाव्यत्तद्विशेषणं त
दादोषो तस्माद्दैवमरणेति । इष्टापत्तिर्याशंक्याहादिकं चेति । शंकते । एवमिति । मंत्रलरी लाभलाभ

भ्युपगमा

मा०प्र० कविशेषजनकमितिवाच्यं।खड्गघातादितो यत्र मरणं तत्रापि नरकानापत्तेः।न हि प्राणशरीरवि
भागादिरूपमरणोत्पत्त्यादेः कर्तृत्वं तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानाजन्यत्वात्।मरणोद्देशेन तस्य
प्रयोजनं दर्शयति।अत एवेति।ननु श्रवणपाकपरं परामृतनएवनत्र घ्यपदेशो गौणोस्तु विनिगमका
भावादित्यत आह।प्रयोगइति।तत्पदमद्वैसर्थः।अतिप्रसंगइति।गललग्नान्नमरणाइति शेषः।अन
भिसंहितेति।विशिष्टानभिसंहितेत्यर्थः।इष्टेनेनुनरालस्यैवेष्टिलो व्यापारो विशेषाकारेणानभि
संहितएवद्वारमितिनतत्रातिप्रसंगइतिभावः।अत्रश्येनोपिसंग्रहाद्इत्यन्ये।साक्षाद्धननमरणं
तत्परत्विसत्यपनन्तरहृद्यं।मरणासाधनमित्युक्तेखड्गकारस्यापि हिंसापत्तिरित्यत उक्तं न चा वांतर
व्यापारमद्वारीकृत्येति।अन्ये विषलयोगे व्याप्तिवारणायानभिसंहितेति।अन्योद्देशेन हिंसनाय
वेनसंबद्धपरित्यक्तानां तत्पदमित्याहुः।नन्वयं व्यापारोस्य मरणजनपत्तिसेव साकारकमभिसं
धानं विषयोद्दितमिति।न परिवेषयितरिप्रसंगइत्यतउक्तं राहलोकुरिति।तत्र नरान्तरभावेन विशि
ष्टाभावसत्त्वादिति भावः।अतएवेति।भोक्तुरात्मद्रोहत्वापत्तेरित्यर्थः।अव्यवहितेति।पूर्वकालाव्य ५८

वधानमित्यत्यन्यथासिद्धिप्रयोजकाव्यवधानमित्यपौनरुक्त्यं।अत एव श्रवणपाकपरं परामृतेतत्र गौ
णोहत्यव्यपदेशइत्युक्तं अनुहत्वं तं मुख्यमेव साहत्वात् णोतिदद्यादिति।तथा च निरस्ता वेतित्वगतत्रो
तिरेवफलमित्यर्थः।वा वह्निसनमितिकानुष्ठानस्याः वश्यं ब्रह्मलोकावाप्तिफलकत्वात् प्रौढिवादेनाहृत्ये
त्येति।अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः।प्रथमेति।विहितादौ प्रवर्तते इत्यभ्युपगमवादादित्यर्थः।तत्सापेक्षेति।नि
त्येति।अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः।प्रथमेति।उपजीव्यविरोधादित्यर्थः।नन्वेवं फलश्रुतेः काम
योगकरणाकांक्षाया मस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः।प्रथमेति।उपजीव्यविरोधादित्यर्थः।नन्वेवं फलश्रुतेः काग
निरिस्यत आह।हनिस्येति।सा च विधिशक्तिमवसीदतीमुत्तम्भाति तदुक्तं विधिशक्तिरेवावसीदतीत्युक्त्यादि
सिरुत्तम्भनेविधिभ्येति।तन्मतइतिशेषः।कर्तव्येति।अकुर्वन्विहितं कर्मेत्यादिना विहिताकरणस्यैवप्र
त्यवायहेतुत्वबोधनादितिभावः।निंदार्थवादादिति।यद्यपि तस्य साक्षात्प्रत्यवायहेतुत्वाबोधकत्वेन तथा
पिताहशार्थवादविषयस्य प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वेनैवलिंगेन तद्बोधनमित्यर्थः।प्रायश्चित्तेति।तद्विषय
तस्य तद्धाप्यत्वादिति भावः।संध्योपासनाभावे प्रायश्चित्तमिति शास्त्रात्।प्रमितेप्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपद
र्थालोचनेन क्रियमाणे प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विरोधनमिति तदर्थसंकेतग्राहकानुवादस्य

शा०भा० नोपापनाशकर्मशान्तो पापस्य हेत्वाकांक्षायामुपस्थितस्य संध्योपासनाभावस्य हेतुतामाह इति भावः
स्यान्यो। इष्टसाधनत्वमुपपादयति तत्साधनत्वेनेति। अत्र कृतीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वमिति मते
नेदं नवैवमिति। एवं प्रत्यवायपरिहारस्योक्तरीत्या प्रथमोपस्थितत्वेऽपि निर्दिष्टेति। तथा चकृतावपि नेष्टसाधन
तान्वय इति भावः। अन्यत्रेति। संध्योपासनाभावेन दकरणे चेत्सर्थसुरत संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठि
तं यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यत इत्यादेरुक्त यसाधारणत्वादिति भावः। नोपास्त इति। अस्यात
स्य कृतिशक्त्या नोपासनविषयकप्रयत्नवानित्यर्थः। ननु विषयाभावविधिनिंदार्थवादेरुत्यत आह
न्यथेति। तथा चानन्यगत्या तत्रापि करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्यं। विषयेति। मार्जनादिक्रिया
याः शरीरनिष्ठत्वेन कर्तरि पितद्विरहादित्यर्थः। अस्तु वोक्तगत्योपासनस्यैवेष्टत्वेन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं
यापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह वस्तुतस्त्विति। विधेरिष्टसाधनत्वबोधनानंतरं किंतदि
ष्टमित्याकांक्षायां स्वर्गकल्पनमित्याह विधेरिति। तर्हीति। यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽपि सर्वकल्पनमिति ना
ध्वानं देवकल्पयितुमर्हा। किंच स्वर्गकल्पनेऽपीष्टसाधनपरस्योपपन्नमेव तथापि काम्यत्वे नित्यताहानि
रित्यत्रैव तात्पर्यं। किंच विशेषणतः फलानुपस्थितेो विधिप्रवृत्तिरेव न स्यादती स्यादकिंचेति। यावदिति। उपा ५५

निर्णयः कथमिति ४

धिनेदं नित्यनैमित्तिकं तत्तदाश्रमविहितकर्मणो भेदः। तस्य ब्रह्मलोकावाप्तिफलबोधकस्येत्यर्थः। निसे
ति। विहितत्वपरिपालनत्वादिना तत्र हेतुरिति भावः। तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्तताम् तत आह
वेति। कथमिति। प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न तु वर्तितं किंतु कार्यत
ज्ञानमिति भावः। सर्वैफलज्ञानरूपकारणाभावान्न प्रवृत्तिरित्युक्तमिहतु निःफलत्वज्ञानस्य प्र
त्याप्रवर्तकत्वमाह नन्विति। ननु यदि निःफले फलज्ञानाभावान्न प्रवृत्तिः स भावः किंतु कार्यताज्ञा... नाम
न्नदजलताडनादौ तु कफलकत्वज्ञाने यत्नाप्रसक्तेरन्यकार्यताज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तिरिति निःफ
लमाह यथेति। न चापूर्वमेव मनुपस्थितमिति न तदादायेष्टसाधनत्वान्वय इति भावः। नचेति। यद्यपि
वमपि काम्यत्वे नित्यताहानिरन्यथार्थवादिकेनकिमपराद्धं तथापि तं दूषणमग्रे वाच्यमेवेति भावः। जी
वीति। प्रयोजनज्ञानं विना प्रवृत्तेर्जीविमात्रस्याधिकारासंभवादिति भावः। संवलिताधिकारमाचेदृष्टांत
मादृयथेति। संध्योपासनवत्फलमनुनापिनैतत्काम्यमिति यदि स्वरूपानादृष्टांतानरमाद्यथावेति। न
स्याप्यकाम्यत्वेसाभिलाषसंकल्पाचारविरोध इति भावः। अर्थवादेति। तथा चेष्टसाधनत्वस्य विधित्व
मङ्गतमिति भावः। विधीति। दृष्टादृष्टः अग्निदमित्यादि विधिवाक्योपस्थितमित्यर्थः। ननु कामना विरहे

२।४० स्याकरणे प्रत्यवायात्तत्परिहारार्थमेव नियतप्रवृत्तिरित्यत आह अधिकृतेति। गृहीतसंधिः अनिबंधा
समाधत्ते नैमित्तिकेति। असति संधिमुद्धारयति। नचेति। तथा च यस्य नित्ये नियतकर्तव्यता तस्य फल
कामनावश्यंभाव एव नैमित्तिकादिवदिति भावः। ननु मुमुक्षोरपि यस्यादेः फलकामनाविरहिणो
यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमस्त्येवेत्यत्र स्यादाह किंचेति। नहि प्रत्यवायपरिहारमेव फल
मादाय विधिप्रवृत्तिर्येनोक्तान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः। शौचे सतीति। नन्वधिकारे सत्यकरणे
नरकश्रुतिर्न तु शौचमात्रे मानाभावात्। तथा च मुमुक्षोरिव फलकामनाविरहिणोपि संवलिताधि
काराभावादकरणेन प्रत्यवाय इति कथं तदर्थं परिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिः। तदिदमुक्तं मधिकृ
ताकरणे प्रत्यवायो न त्वकरणमात्र इति चेन्न। शौचादिमत्त्वं फलकामना चेत्यधिकारद्वयं। एवं
चाधिकारयोः संवलनमित्येव संवलिताधिकारपदार्थः। तथा चाधिकाराभावान्यतरेण
वाधिकृतस्याकरणं प्रत्यवायहेतुरतः शौचे सति फलकामनाविरहिणोप्यकरणे तथेति ता
त्पर्यमित्येके। तच्चिंत्यं। एवमशुचेरेव फलकामनावतोकरणे प्रत्यवायापत्तेः। वयं तु ब्रूमः। अशु
र्विहितं कर्म स्नानादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमवगतं नत्वधिकृताकरणस्य तद्बोधक

पदाभावात्। न चैवमशुचेरपि करणे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं। अशुचेस्तत्कर्तव्यतानिषेधेनाशु
चेरेव तत्कर्तव्यताविधानेन न तं प्रति तस्याविहितत्वात्। विहिताकरणस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वात्।
अत एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकालीनाकरणं न प्रत्यवायहेतुः। तद्वद्यदि कामनाविरहे तत्क
र्तव्यतानिषेधः स्यात्तदा शुचेरिव कामनाविरहिणोप्यकरणे प्रत्यवायो न स्यात्। न चैवं नापि स
कामस्याकरणे शुचित्वात्तद्विहितं येन निःकामस्य तद्विहितं न स्यात्। अस्तु वाधिकृताधिकरणस्य प्रत्य
वायहेतुत्वं तथापि नित्ये उक्तयुक्त्या सामान्यतः शौचादिरधिकारिविशेषणं न तु फलकामनापि
नहि नित्यस्य फलकामनायामधिकारः। अत एव फलकामेनैव कृतं नित्यं फलजनकमन्यथा प्रत्यवा
यमात्रं परिहारफलकं। अयमेव चकाराद्द्योतितः। तदिदमुक्तं शौचेत्यादि। केचित्तु नादिसामर्थ्यस्य फल
कामस्याकरणे प्रसक्ते येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन तन्निवार्यते तथा चाकुर्वन्विहितं कर्मेत्यादेरप्र
सक्तप्रतिषेधापत्त्याधिकारैकदेशवतः करणाभावात् पापमिति तात्पर्यं नु यतादधिकृताकरणे प्रत्य
वायहेतुरित्याहुः। परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्यति। अकरणेति। नैमित्तिक इति। अन्यथा
न वाप्यस्मतीकारादित्यर्थः। गुरुस्मरणं प्राग्भावस्य तं सोपहासं महद्दाम तं न तु गुरोरस्मकं रोऽ। ननु स्वतः
प्रयोजनाभावेपि गौणमेकाश्विस्य तत्राह। तत्साधनं चेति। न चैवं मुक्तिस्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोके तत्तयोस्तथा

२ नुयेन रूपेण यत्साध्यतातद्रूपावच्छिन्ने साध्याधिकरणकालोपाधिवर्त्तित्वं ज्ञातं प्रवर्त्तकं तच्चाजाप्य
सिद्धस्य प्रागभावस्य प्रायश्चित्ताद्यनंतरकालवृत्ति प्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकालोपा
धिपूर्ववर्त्तित्वं च स्यप्रायश्चित्तादौ सत्त्वं वा दिनिवेत्। एवं हिद्यराद्यधिकरणसमयपूर्ववर्त्तित्वाप्र
तिसंधाने प्रवृत्तिर्न स्यात्। न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् नचान्यायोरपि प्रवर्त्तकत्वमनन्नुग
मात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने च मानाभावात्। किं चैवं गौरवादधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्त्ति
त्वज्ञानस्यैतवातदर्शितयोः प्रवृत्त्यापत्तिः तस्मादनन्यगत्यात्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं नत्वत
दपितत्साधनकत्वमन्यानिरुक्तेरेवं च दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणोय
स्य सत्त्वमित्यादिनाक्षेमसाधारणस्य तत्रैतत्साध्यत्वस्य गर्भयत्कृतेव निर्वचनात्। एतेन तत्सा
धनकत्वमेव तत्साध्यत्वमेवं च तत्साधनत्वेलाघवमिति संगतं बोध्यं। न चैवमिष्टसाधनत्व
ज्ञाने प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। तत्राप्येतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति लौल्यात्। यदि
चलाघवादिना तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेनिर्णीते तत्रप्रवृत्त्यसत्त्वदृष्टेरेवसमानसंवित्तौ
x॥ किं च प्रायश्चित्तादौ दुःखाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्ततेनकृतत्समयसंबंधमुद्दिश्य तस्य स्वतोपुरुषार्थत्वात्॥x

वि०भं० त्वेनाकानादित्यतआह नु क्लीति। जन्यत्वं त्वपूर्वं जाती यमपि चेदुत्पन्नत्येति भावः। तथा चेति। अन्यथार्थवादो दुःश्रुति
कल्पनागौरवं स्यादिति भावः। ननु यत्र निष्फलश्रुतिस्तत्र कथमिष्टसाधनतान्वयइत्यत आह यत्र चेति तटस्थः छ
र्तिनन्विति। ननु फलेच्छायामविद्यविषयविषयकत्वे नैव हेतुत्वं न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादि स्यरूचेराहवस्तुतस्त्वि
ति। तत्साध्यमिष्टमित्येतावन्मात्रं न प्रवर्त्तकं कृत्यसाध्येतिप्रसंगादित्यत्राविकृतिसाध्यत्वप्रवेशआवश्यक इति दर्शयिति।
प्रथममिति। तथा चेति। यद्यपि लक्षणायामविशेषान्वक्तव्यं तथापि बहुव्रीहौ धर्मोलिङ्गः तत्पुरुषे संबंधमात्रमिति
विशेषइत्याकूतः। ननु विशेष्यविशेषणं तत्र च विशेषणांतरमिति न्यायेने कृदेवे हि यागसाध्यत्वस्य यागे कृतिसाध्यत्वस्य भा
नं संभवतितथा चात्रापि कमेव द्वानौ अतएवनव्युत्पत्तिविरोधोपि एकदेशेवातयविशेषणे नैकस्यार्थान्वयंबाधापि त्वापस्या
र्थान्वयावोधनात् एकदानुकार्थेव्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मानाभावात् अतएवावृत्तिप्रसंगोपि न। दृष्टमानयेत्यादौ विवेता दृ
ष्टत्रेरदोषत्वं च। तत्रापि हरयहृष्टस्यतेरवाक्यार्थबोधजननानंतरं पुनर्महावाक्यार्थान्वयबोधनादिति पूर्वास्वरसा
दाहकिं चेति। दं ढंति। दं गेतरस्मपि कदापि हृदाभावादित्यर्थः। शब्दस्याकाशसाध्यत्वापत्तेहेतुमाहएककारेति। अत
एवेति। शब्दे आकाशसाध्यत्वापत्तेरेवानत्यांतरशाब्दव्यापकः शब्द भावः। शब्दनसाकोशासंताभावसत्वे तत्कमिर्वैरा
दिना दुःखसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति। अत्रेदं चिंत्यं यदिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तदा दुःखाभावार्थितयाप्राय
श्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्साधनत्वे दितत्त्वियतत्पूर्ववर्त्तित्वं नतत्पूर्ववर्त्तित्वं यतत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवृ
त्तित्वं। नच प्रागभावस्य प्रागभावासावृत्त्येनतत्त्वियतपूर्ववर्त्तित्वं वस्तुनेवतीनव प्रागभावस्यात्रसमयपूर्ववर्त्त
तत्रसाध्यत्वप्यावत्तत्साधनत्वज्ञानमर्थिकत्वमेवेतिवाच्यं। तत्संबंधस्यसमयप्रागभावात्मकत्वात्तस्यैवतदसाध्यत्वात्। ५७

वैधत्वात् तत्रापि तत्तज्ज्ञानं सत्त्वात्तत्र तदेव प्रवृत्तिरिति मन्यसे तदा प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्यन्यथानुप
पत्त्या तत्साध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तत्रापि प्रवृत्त्यन्यथादृष्टं च समानं वित्तं वैधत्वात्तज्ज्ञा
नादेव यागेन प्रवृत्तिरिति विकल्प्यैः। तस्मात्सम्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वात् दर्शित
येव प्रायश्चित्ते दोषरक्तिस्तन्मतएव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति। ननु स्वज्ञानमिच्छा
या व्यापारोऽस्तु तथा च व्यापारनाशेऽपि न हानिः। किं च विनश्यदवस्थेच्छायाः कारणत्वमस्तु न
वेच्छात्वेन निर्विकल्पकेन तन्नाशे तदसंभवइति वाच्यं। ज्ञानवदिच्छाया अपि विषयनिरूप्यत्वेन ५८
निर्विकल्पकानभ्युपगमादित्यस्वरसादाहुरपि चेति। तथा च सुखसाधने भोजनादौ विष्ट
साधनत्वज्ञानाभावात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। ओदनादावपीति तथा च तत्साधने पाके
पि न प्रवर्त्तेतेति भावः। तत्रेति इष्टत्वासिद्धत्वयोदनादेस्तदस्तेवइति भावः। ननु सुखमो
दनं चेच्छामीत्यनुव्यवसायेन तद्विषयत्वमिच्छायां गृह्णता तुल्यवित्तिवेद्यतयेच्छाविषयत्व
मपि सुखादौ गृहीतं न चैवमपि तदसंनिकर्षात्सुखादिविशेष्यकमिष्टज्ञानं न स्यादिति वा

च्यं। इष्टसाधनताज्ञानस्य तथात्वे कल्पाता तत्र विशेषणज्ञानत्वेन तदुपयोगात्। किं च ज्ञानोपनी
तसुखादिविशेष्यकत्वेऽप्यदोषः। अत एवासन्निकृष्टपर्वतादिविशेष्यको मानसः परामर्श इत्यस्व
रसादाह वस्तुतस्त्विति। फलेच्छास्वरूपस्वतो प्रवर्त्तकानप्रवर्त्तकयोर्विषयद्वित्वं तत्पत्नीजने प्रवृत्ति
रित्यन्वयेन परिहरति यत्रेति। वस्तुसदिति। न त्विदमस्मे जनविद्दृष्टसाधनतोज्ञानफलेच्छावदुपादा
न प्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वे न चैतेषामात्मगुणानां सहावस्थितिरिति चेन्न। इच्छोत्पत्तिं तर
तद्विरोध्यनुत्पादसमयावच्छिन्नत्वस्यैव वस्तुसदित्यविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याकूतः। भ्रान्तःशं
कते नान्विति। यज्ज्ञानं हि प्रवर्त्तकं स एव विधिः। तच्च नेष्टसाधनत्वं किंतु सुखादिसाधनत्वमिति तच्चे
वलिङ्शक्तिरिति लिङाद्यर्थत्वमित्यर्थः। तथा चेति। एवं च नानार्थत्वमिति भावः। ननु तथापि स्वर्ग
त्वेन ज्ञानं न स्यात्तेन रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह। तथा चेति। एवं च स्वर्गत्वेन कामनाविष
यत्वेन चोपस्थितस्य स्वर्गस्य लिङ्पदलभ्येष्टनसहान्वये स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति शाब्द
ज्ञानमित्यर्थः। न चैवं विधिजन्यत्वोदाविरोधः। विधिजन्यं धात्वाख्यातार्थान्वयज्ञानरूपम

कृ१

शा०भ० वांतरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तरूपमज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येतत्परत्वात्तस्येति भावः।
अतएवानुमानमाशंक्य निषेधति यत्त्वितीति योजयति तन्निरासोपक्रमदिशा स्वरूपसतीत
साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन स्वेष्टसाधनतानुमानस्याफलत्वेपि मत्कृतिसाध्यत्व
ज्ञानार्थमावश्यकमेव कृतिसाध्यताज्ञानस्य मदंशविषयत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात्। अन्यथाति
प्रसंगात्। विधेश्च तत्रासामर्थ्यात्। इदानीं ब्रवगमादिति। किंचेष्टस्यापदार्थैकदेशतया स्वर्ग ५९
स्य वान्वितत्वेनानिराकांक्षतया कथमिष्टस्वर्गयोरन्वयः। तथा च कथमुक्तमाज्ञावाक्यार्थज्ञा
नं प्रवर्त्तकमिति। तस्माद्विधिजन्यस्य मत्ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमानिकं मानसं वा ज्ञानं
प्रवर्त्तकमित्येवार्थः। न चैवं यत्त्वित्यादिनानुमानमाशंक्य तन्निषेधप्रतिपादनविरोधात्तस्य
स्वेष्टसाधनत्वानुरोधेन नानुमानापेक्षेति परत्वात्। तदिदमुक्तं यत्र त्वेति। एवं च तत्प्र
तीतिर्निःफले स्वत्वस्वांशप्रतीतिरिवांशप्रतीतिरित्यर्थः। स्वकृतिसाध्यत्वादिबोधार्थं त्व
नुमानमावश्यकमेवानुमत्कृतिसाध्यतावन्मदिष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्। सापि क

x कृ१ [illegible] अविषयतया पितत्प्रवर्त्तकत्वात्तदर्थमप्यनुमानमावश्यकं तदिदमुक्तं विधेः स्वकृतिसाध्यतादेर कृ१ x

फलैवेति चेन्न। इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवर्त्तकत्वे तद्विशेषणमदीयत्वस्यापि स्वरूपसत एव तदु
पयोगात्। उक्तौ तु नैवं शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः शाब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादेवेति
तदर्थत्वात्। केचित्तु सर्वेषामित्यस्य स्थाने यद्यपीति तेन पाठः तच्चेति स्थाने किंत्विति पाठः। तत्र विधिजन्यज्ञानज
न्यमानसादिज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्रोपपत्त्यार्थमुक्तं सर्वेषामित्यादि। स्वेष्टसाधनत्वं वार्थात्तृतीयेति किंतु त
त्प्रतीतिर्निःफले सत्र तात्पर्यं। साधनत्वमात्रमित्यत्र मात्रपदेनेष्टांशमात्रव्यवच्छेदः। सतु कृतिसाध्यत्वादे
रपीति बोध्यं। तस्येति। समभिव्याहार --- स्येत्यर्थः। न चेत्युपलक्षणं यागस्यापि न साध्यतान्वये बाधो
पीति द्रष्टव्यं। अतएवेति। [illegible] तस्यान्यस्य साध्यत्वान्वयायोग्यत्वादेवेत्यर्थः। अत्रेदमनभिमतिबीजं। इ
ष्टसाधनताविशिष्टस्य स्वर्गकामपदेन स्वर्गस्यैव कामनाविषयत्वेनोपस्थितत्वादिष्टत्वेन स्वर्ग एवा
न्वीयत इति युज्यते साधनताविशिष्टे कामनादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वय संभवान्न स्वर्गान्वयनियमः
न चान्यत्रोपस्थितं कामनावन्न यागसाध्यत्वयोग्यताज्ञानान्न तथान्वय इति वाच्यं। कामनाविशेषाद्यागसा
ध्यः स्यादितियोग्यतासंशयसंभवात्स्वर्गान्वयेपि तत्संशय एव। न नु प्रवर्त्तकत्वे तात्पर्यभ्रमज्ञानादन्यथान
पपत्तैव तज्ज्ञानमिति चेन्न। तथैव गतत्वेष्टसाधनत्वमेवाक्षिप्यतां कृतं साधनत्वांशेपि शक्त्येति। इष्ट
ति। इष्टसाधनतामात्रविधेयत्वदर्शनं बोध्यं। अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभायैव विधिकल्पनमावश्यकं स्यात्।

शं०प्र० अर्थवाद्यात्प्रयपेष्टसाधनत्वज्ञानसाध्वीत्वं। अविनाभावमेव विवृणोति। तथा हीति। अप्रयोजकत्वान्न
तथाव्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह। प्रयोजनेति। करणे इति। इष्टसाधनत्वेन करणत्वस्य यागादेर्लिङाभि
धानं तन्मते दान्वयधीरिसाभिमानः। उपायते ति। तन्मात्रज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः। तथा चानभिहितकर
णत्वाभिधानाय तृतीयेत्यर्थः। ननूपायत्वेनापि करणस्य यागादेरभिधानादनभिहिताधिकारविहि
तात् तृतीयानस्यादेवेसारूचेरा। हवस्तु नस्विति। यागादेर्यातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्केना ४०
पिरूपेणानभिहितकरणत्वाभिधानमित्यर्थः। शप्यवाक्यार्थतयातदभिधानमस्त्येव तथापि पदार्थ
तयातदभिधानमिसेवानभिहितत्वार्थ इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशे स्फुटं। एवं च यागेष्टसाधनत्वपराच्छया
त्रपिनायरवान्वयइतिबोध्यं। न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वेन शाब्दबोध्यं। तच्चेष्टसाधनत्वं इतिनदित
राद्वत्तिधर्मिति लाघवादिष्टसाधनमेवतत्त्वेन शाक्यमतेदएवान्वयइतिवाच्यं। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस
डेदान्वयेत्युत्पत्तेः। किं चेष्टसाधनत्वस्य शक्यत्वे नघर्मी विशाक्यइत्यत्र मानाभावः। नहिप दकर्थ्यं तद्धर्मोपपव
श्यं शक्यइतिनीवानियमः। शक्त्यानंसापत्तेः। शाक्यस्योपाधिविशेष्यस्यैकत्वे तदनुगमार्थमपितदनभ्यु
पगमात्। गवादिपदेनुव्यक्तेरनुगमार्थं गोत्वादेः शक्यत्वीनचैवं लिङ्पदान्निर्विकल्पकापत्तिः। उपा

धिविशेष्यस्यशक्यस्यनानापदार्थव्याप्तत्वेन सविकल्पकमात्रविषयत्वात्। वस्तुतः संख्याभिधानान
भिधानेऽप्रयोजकमन्यथा कर्तुरेवाख्येतीत्वाद्देवदत्तः पक्ता प्रयमानस्यात्। एवं चलिङा करणसंख्यानभि
धानात्तृतीयास्यादेवेतिततौ शंकितमप्यधिकाभिधानायादेनव्याहृतिति। नचेति। तथा च कृतिसाध्यताज्ञा
नंनप्रवर्तकं चिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वादिति भावः। लाघवादिति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा त्वो
पेक्षया कृतीच्छात्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे लघुत्वादिति भावः। ननु कर्मभिन्नविषयत्वात्कृतीच्छा न हेतुरिसत
आहेनन्वेति। तथा चोक्तलाघवात्कृतीच्छैव हेतुरिति भावः। इष्टकृति मथतहीति। यदि कृतिसाध्यताज्ञानं चिकी
र्षाहेतुर्न ॥ ॥ति शेषः। उत्तरं यपेति। यद्यपि तच्चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्यत्वेपि न व्यमते न हेतुरित्यत्र
कृतीच्छारूपचिकीर्षाहेतुत्वांगीकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्तकत्वा कृतीच्छासाधनताज्ञाना
देवतदुपपत्तेः। तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाः प्रवर्तकत्वेपि कृतिसाध्यताज्ञानेन कारणे इष्टसाधनताज्ञा
नादेवतस्याप्युपपत्तेरिति दर्शयितुमिदमुक्तमिति ध्येयं। समानविषयत्वेन हेतुत्वमभ्युपेसाह। केयतीति। अतए
वेति। पतरवपाकोपि चिकीर्षाविषय इत्यर्थः। अन्यथा कृतेरेवेप्सितत्वात्पाकस्य न तदन्तावाकर्मतानस्यादिति भा
वः। पाकस्येच्छाविषयत्वेपि कर्मत्वमुपपादयति। यद्वेति। इच्छाविषयः कृतिस्तद्विषयतयेत्यर्थः। ग्रामादेरि

श०प्र० तीन्त्रापीछादिविषयगमनादिविषयतयैव कर्मत्वाभिसर्धः। सामग्र्यैतरमिति। एतद्वयन्मते भोगेने
च्छातत्रत्वबोध्यः। अन्यथा भुक्तिकृतेरिष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः सुखे वैकल्यान्तत्रसामग्र्यैतरं ६१
स्यादिति। लोकवद्वेदेपि कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमित्याशङ्कते। नेष्टसाधनतामिति। का
म्यत्वेनित्यताद्यतिरिति भावः। ननु कृतीष्टसाधनताज्ञानाद्यत्रकविप्रवर्ते तत्यतआह प्रकृत्यर्थस्य
ज्ञानतथा नर्स्यधोपासनयागादिविषयकृतेरिष्टसाधनत्वाकामान्नान्यत्र प्रवर्तन इति भावः। यद्वा
प्रसपानो प्रकृत्यर्थगतस्यार्थबोधकत्वमुपपादयति। प्रकृत्यर्थस्येति। इष्टसाधनत्वस्यापि कृतिवि
शेषान्वय इति भावः। दृष्टां तं दूषयन्नेव दार्ष्टान्तिकं दूषयति। वह्नीति। तथा चेति। एवं च कृतिसाध्य
त्वमपि प्रवर्तकं विपर्ययश्चेति भावः। नित्यापीष्टसाधनत्वमुपपादितमेवमनु (प्रकृ) कृतिसाध्यत्वप्रका
रिकेच्छायाः कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किं तु लाघवात् कृतीच्छैव साधक

तीष्टसाधनताज्ञानादेवोपपन्नेति कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकं कृतिहेतुचिकीर्षाजनकज्ञाना
स्यैव तत्पात्वादित्यत्र नव्यमते किमपि नोत्तरमुक्तमिति चेत् अत्राहुः। पाकादेरिष्टसाधनतां
विनातत्कृतेरसाध्यासंभवेन तत्साधारणिकत्वेइष्टसाधनीभूतपाकजनिका कृतिरिति ज्ञानएव
कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययेनैव तद्धेतोरिति न्यायेन प्रवृत्तौ संभवं स्यान कृतिगोचरे
ष्टसाधनत्वज्ञानपर्यंतापेक्षा गौरवात्। न च पाकजनिका कृतिरिति ज्ञानेपि पाकः कृतिसाध्य
इति ज्ञानात्लाभः। समानवित्तिवेद्यतया तल्लाभादिति। तर्हि संयोक्त लाघवेन कृतीच्छायाः प्र
वर्तकत्वे सिद्धे तदुपपादकत्वेन तात्पर्यांतापेक्षायायुक्तत्वात्। वस्तुतः समानप्रकारकज्ञान
स्यैव विरोधितयापाककृतिरिष्टसाधनमितिज्ञानेपि पाकः कृत्यसाध्य इति ज्ञानसंभवात्।
तेन च प्रवृत्तिप्रतिबंधात् कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्र
तिबंधकत्वात्। एवं च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव हेतुर्गौरवं चाप्रामाणिकमिति। लाघवादिति।

अभिप्रायविधिपदत्वइत्यादिनावक्ष्यमाणादित्यर्थः। नन्वीहत्वविवेचने पि गौरवमित्युपपादयंति तत्र
माद्यपाकमिति। यागो यागयत्नो वेति मतं तदेदेनो नत्रकृतिसाध्यतयेति। नयत्नान्वयि। एवमग्रेपी
ति बोध्यो। ननु यत्त्वेतं एवं वकृतिसाध्यत्वमपि शक्यमिति ध्येयं। ननु यत्त्वं तत्त्वं वानानुगतमिति ना
नुमानमतआह। तथाहीति। कर्त्तव्यत्वमिति। सत्यंतमुदासीनव्यवृत्ति वारकवारणायामदनानेनमदि
ष्टसाधनस्यापि मकृतिविषयतयानिष्धमाणत्वा। तद्व्यतिवारइत्यतउक्तमात्मनेति। जगतएवेश्वरेष्टसाधनत्वि
षयत्वेनाप्रसिद्धतयादमत्रयत्नविषयतयेति। ईश्वरस्यचनतत्प्रकारिकातत्रेच्छेति भावः। तात्पर्यगोचि
रमेवविरलेणेति। इच्छेति। आद्यहेतौम त्वयत्नविषयतयेत्यस्यफलं दर्शयति कृतीति। द्वितीयानुमा
नेपितत्फलमाहतत्रैवेति। बलवदिति। तथाचयागो बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनमपि त्येवसा
ध्यं। अतएवतत्कर्त्तव्यासमुच्चदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छतइतिभावः। अत्रेदमवसिमतिबीजं। त्वमेणात्
नेकामकृतेविषयत्वेणेत्थापिव्यभिचारएवा तस्यतद्विकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविष
यत्वातौनवात्रमानान्तावः। वस्तुतस्तुकृतिसाध्यत्वसत्वेनप्रकारकतदिच्छायावत्रजेयत्वात्प्रकारकत्वात्।

१ तदिच्छायाःसत्वा
१८४१